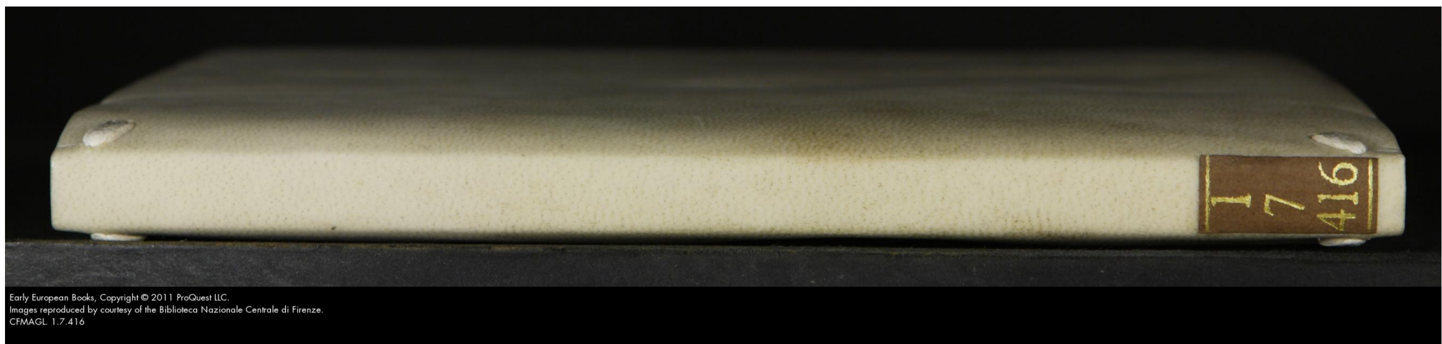
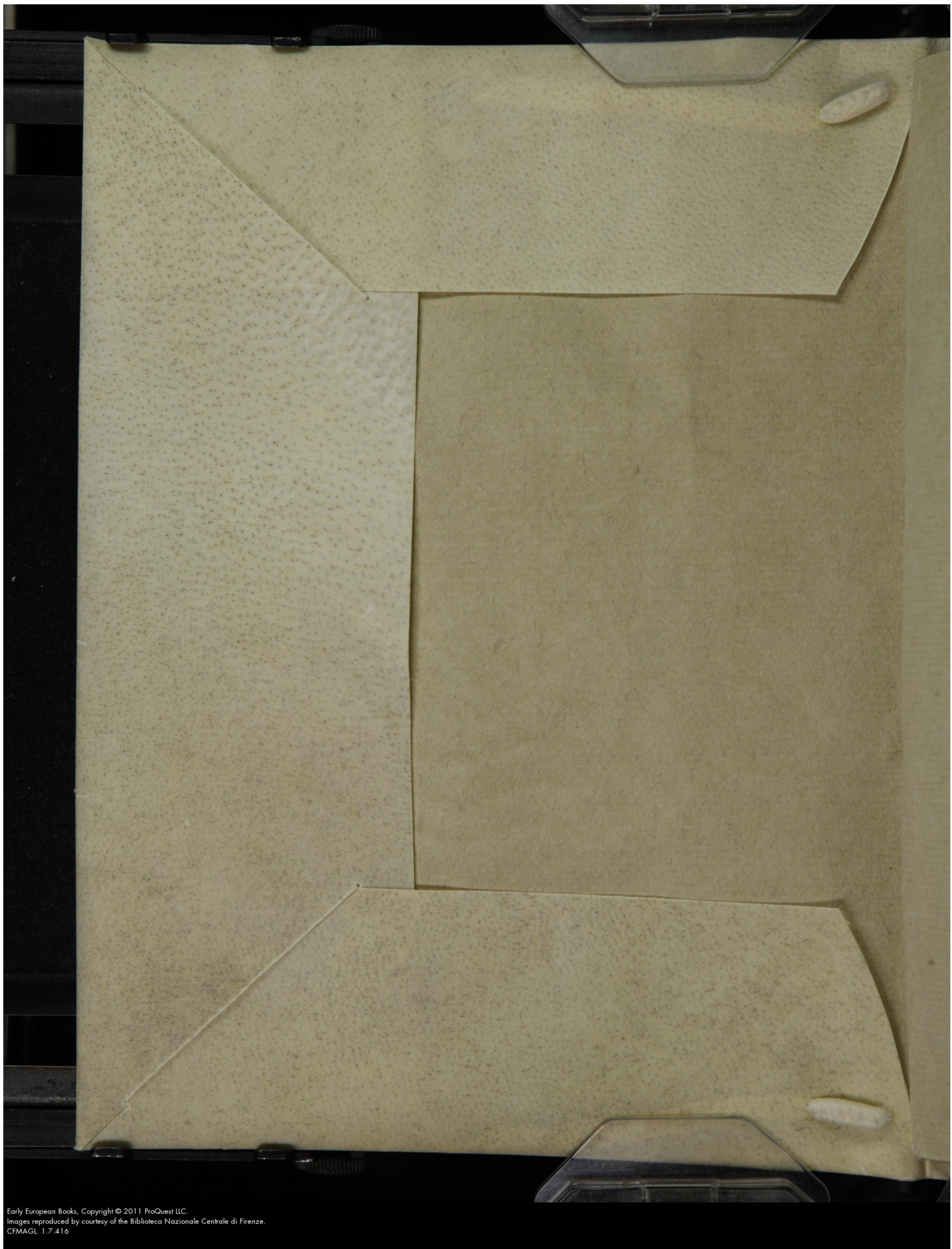

1
7
416

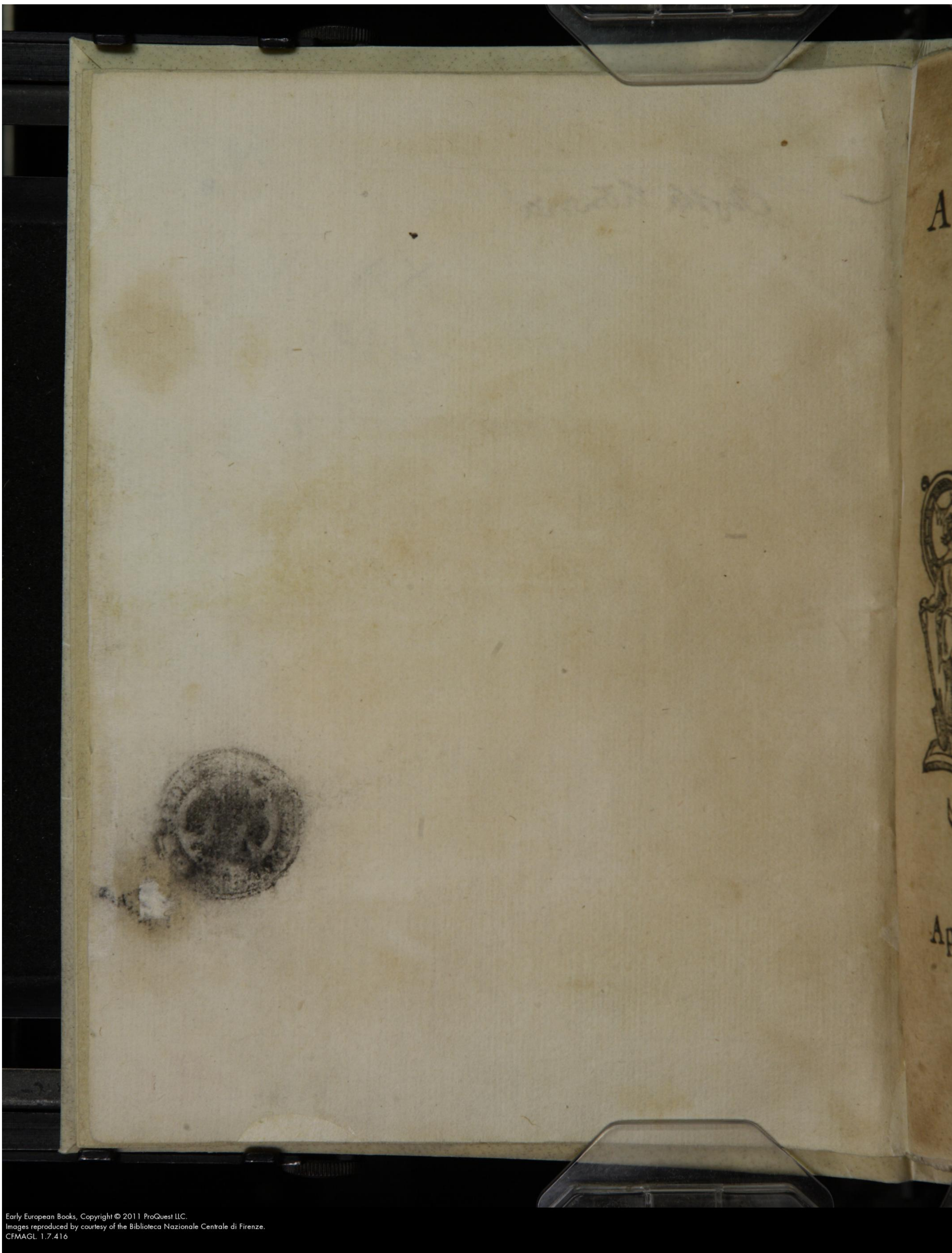

1. 7. 416

Ovila tonora

597
B

XXVIII
LIPS.
1509

IVSTI LIPSI

DE

AMPHITHEATRO LIBER.

In quo forma ipsa Loci expressa, & ratio spectandi.

Cum æneis figuris.

ANTVERPIÆ,
Apud Christophorum Plantinum,
cIↃ. IↃ. LXXXIX.

NOBILISSIMIS

AMPLISSIMISQ. VIRIS
IANO DOVSÆ,
PAVLO BVSIO,
ABRAHAMO AB ALMONDE,
ACADEMIÆ CVRATORIBVS,
I. LIPSIVS *dedico.*

PVS hoc meum, siue opellam potiùs, de Amphitheatro, vobis, Viri Amplissimi, inscripsi: vt in parte aliquâ exsoluerem & laxarem vinclum istud beneficiorum, quo artè me ligastis. Debere enim largiter me vobis fateor. siue meo nomine: quòd hospitem & pænè ignotum excepistis, fouistis, ornastis. siue magis publico: quòd vitam ac spiritum reddidistis optimarum artium studiis, quæ profugæ inter insana hæc arma, apud

exteros iam circumſpiciebant noui exſilij ſedem. Sed vos perculſas eas ac trementes firmaſtis: & cum multorum admiratione, quorumdam inuidiâ, in eâ regione collocaſtis quæ anteà Mercurio magis amica, quàm Mineruæ. Magna hæc res & laus, apud animos non minutos: & quæ redundet aliquando neceſſum eſt, non ad Belgicæ ſolùm commodum, ſed Chriſtiani huius orbis. Scilicet multum eſt in his temporum tenebris ac ruinis, lucem tamen aliquam priſcæ & ingenuæ doctrinæ retinere: ſine quâ nec memoria rerum temporumq́ue adſeruari, nec miteſcere iuueniles animi ſeriò poſſint, & ad humanitatem imbui ac virtutem. Vt enim fertiliſſimos agros ſilueſcere paullatim & ſentibus obſeri videmus, ſine humanâ ſubactione aut cultu: ſic optima ingenia efferari & inhorreſcere, ſine culturâ iſtâ litterarum. Laudabiles igitur vos, qui prudenter id vidiſtis; animosè tentaſtis; feliciter

liciter perfeciſtis: vocatis & adductis in nouum hoc Athenæum viris, quorum aliqui eruditione & ſplendore nominis clari per Europam. In quo tam præclaro inſtituto vt perſeueretis, non vos hortor (ſcio facturos veſtrâ ſponte:) illud magis rogo, vt munus hoc meum, magnæ gratitudinis exiguum apud vos pignus ſit. quod vt ad gloriam aliquam veſtri nominis faciat, opto & vix ſpero; iuuentutis tamen noſtræ ſtudia adiutũ eo iri, ſine ſuperbiâ confido, imò confirmo. Valete. Nonis Ianuariis, Anni ∞. IↃ.LXXXIV.

AD LECTOREM.

CVM uniuersam rem Spectaculorum veterum illustrare statuissem, Muneris inquam vtriusque, Circi, & Scenæ; atq. ad eam cogitationem parata mihi iam materia omnis & seges: valdè pro bono mihi visum, imò necessario, de Locis ipsis eorumq; formâ quædam prædici. Nam cùm ratio tota ludorum innexa iis & apta sit: fit omninò, vt qui illa non capiat, istos parùm firmiter teneat, & caligans hæsitánsque nesciat etiam quæ scire se arbitratur. Itaque cùm libros meos de Gladiatoribus iam emisissem, non sine caueæ Senatoriæ & Equestris plausu; illos De Venatione in manibus haberem & perpolirem: hoc quod vides, De Amphitheatro, prius contexui: in quo imago, facies, habitus omnis Arenæ expressus quà stilo meo, quà penicillo. Nam nec formas & imagines operum neglexi. etsi fateor, maiorem me rationem rituum duxisse, quàm Architecturæ. Illis enim hæc nostra seruiunt & prælucent, vt illos volumus scriptoribus priscis. Tamen nec Architectura spreta à me prorsus, quatenus ea quidem ad

dem ad voluptatem aliquid conferre videretur siue admirationem. Sed quidquid hoc est operæ, feriatum id mihi & verè ludicrum fuisse, non nego. Vix enim duodecim dierum tota ista scriptio & meditatio est: quos lege ac more sepositos à seriis publicisque Lectionibus, transferre mihi visum ad hanc curam. Nec adfirmatione aliâ res eget. ipsum syntagma ostendet, non eâ curâ ac cultu fortasse, quo quædam è meis. Sed quid opus, aut neruos in remissionibus intendere? aut seriò tractare ludos? Mihi (licet Inuidiâ audiente & gemente hoc dicam) non ista, non alia ex Antiquitate tractare arduum: ad quæ explicanda otium fortasse aut voluntas deesse mihi poterit, nunquam facultas. Nec placeant sibi nimis, qui nescio quid tale adnotant & decerpunt per partes. Sed me amor alius studij iam incendit, & acri quodam thyrso pectus mihi percussit alta illa Diua. Sapientiam intellego: cuius meracos purosq; fontes nūquam erit vt nimis misceam aut diluam mitioribus istis succis. Adhibebo tamen: sed vt lusum, non vt curam; vt accessionem, non vt opus. Quem eumdem animum in his talibus, mi Lector, ex animo tibi opto. Salue.

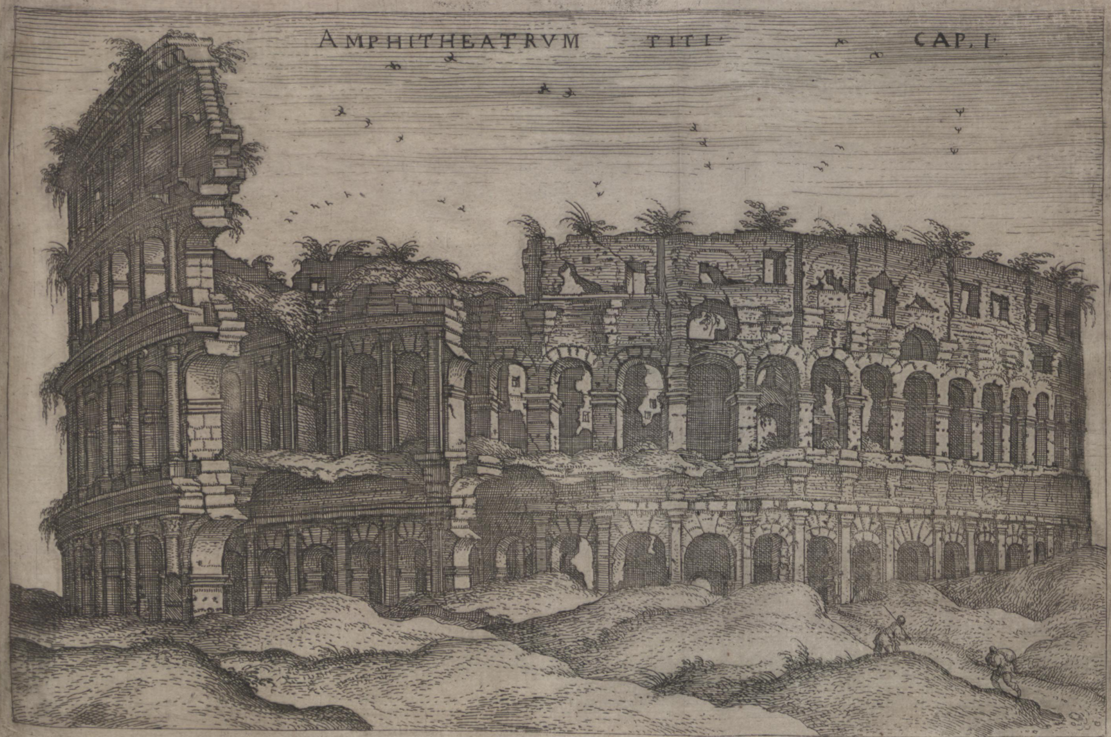
AD LIBRVM DE AMPHITHEATRO I. LIPSI VIRI CL.

QVOD fuerat magnis quondam decus Amphitheatris
Longæua annorum sustulerat series:
Et quamuis olim cunctorum in se ora trahebant,
Cognita & Eois cognita & Hesperiis,
Ignorata diu tamen atque inhonora iacebant,
Nilque erat è priscâ nobilitate super.
Ipsum etiam nomen periisset, si modo certum
Ferre recusasset Lipsius auxilium.
Ast hic illorum casum miseratus acerbum,
Amphitheatra suo restituit decori;
Et, quæ iure bono potuissent Rudera dici,
Antiquo tandem nomine digna facit.
Iure igitur dubites quonam pro talibus ausis
Lipsiaden potius condecores titulo.
An Cæsar dicendus erit, qui plus facere vnus
Ingenij mirâ dexteritate potest;
Quàm tot Cæsario gaudentes nomine, quorum
Roma diu celso paruit imperio?
Nam quæ millenos vix hi potuêre per annos
Præstitit exiguo Lipsiades spatio.
Adde, quòd horum quæ fragili sunt condita dextrâ,
Cedant damnosi temporis arbitriis:
Sed quæ Lipsiadæ doctâ sunt condita mente,
Vincent damnosi temporis arbitria.
Quare aliquid maius quærendum est, quod mage dignum
Sit dîo magni Lipsiadæ ingenio.
Quid tamen inueniam? Tantùm illud dixero Lipsi,
Nulla tuas laudes pagina mênsve capit.

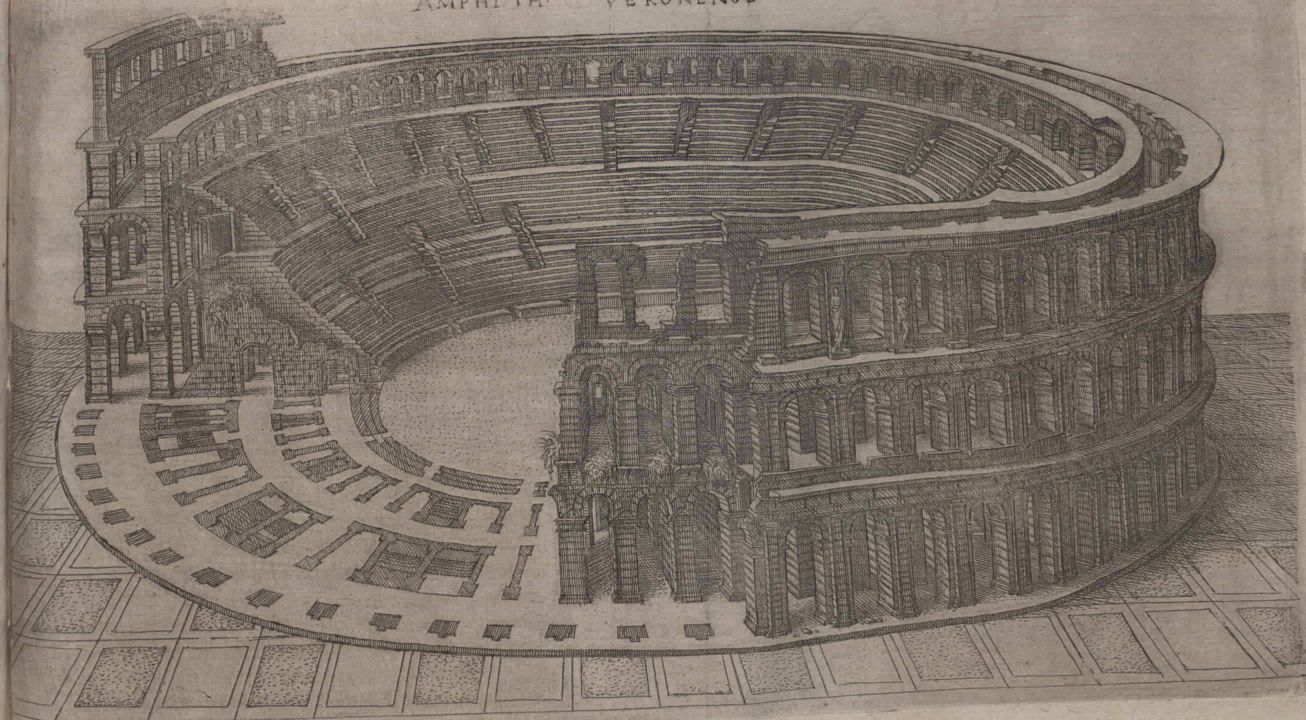
Iustus Raphelengius.

83

AMPHITHEATRVM TITI
CAP. I

AMPHI. TH. VERONENSE.

IVSTI LIPSI

DE AMPHITHEATRO
LIBRI

CAPVT I.

Dialogi occasio. Florentij laus. Vrbs diruta, non diruta: & splendidæ eius ruinæ.

CVM Romæ adolescens admodum agerem, lustrandæ & noscendæ inprimis antiquitatis: familiaritas mihi fuit sanè vtilis cũ Nicolao Florentio populari nostro: viro à quo elogium Veritas numquam spernet veræ modestiæ & doctrinæ. Sed illa, in eo statim & adspectu ipso eludebat: hæc, secreta magis & recondita, nec eruenda nisi in consuetudine aliquâ & vsu. Vt gemmarum lapidumq. arcanæ vires, non nisi attritu & experiendo apparent: sic in plerisque vera eruditio, quæ interiori animo insita foras non spectat aut pendet. Alienus enimuerò hic noster ab omni ambitione siue typho, Batauâ quâdam simplicitate agebat: quique scire ipse, quàm sciri, nosse multa, quã à multis nosci præoptabat. Sed cumprimis illi studium & scientia locorum monumentorumq. veterum: quæ curiosè iam aliquot annos lustrabat, indagabat: acri quodam & directo iudicio, noua cum priscis, prisca cum illis componens. Haud temerè illum fugiebat, quid, non dicam in quaque parte Vrbis, sed Italiæ, eximium

Nic. Florentij laus.

Doctrina vera, non iactabunda.

fuisset: & ex leuibus quibusdam errantibusque vestigiis, mirum quàm sagaciter perueniebat ad cubilia ipsa. Cum hoc igitur viro & sermo mihi tunc creber, nec infrequens ambulatio: cùm studio quodam Antiquitatis incensus (cuius amor, vt cum Pindaro dicam, pupugerat mihi mentem) sæpe & peterem & promerem aliquid ex hoc thesauro. Quod ipsum accidit die quodã æstiuo pomeridiano, cùm ego eum statim à prandio (vnà enim fueramus) manu prendens, Imúsne? inquam. Quò iam? inquit ille. Solemni nostro more, inquam, per colles istos ambulatum. Ille paullò adductior, At solem hunc non vides Lipsi? inquit. quem scire debes peregrino capiti Romæ non amicum. Ego cum risu, De sole securus es, meâ quidem caussâ, inquam. Vetus ego illi alumnus, nec quidquam metuo à meo Phœbo. Ita mox sumptis palliis exiuimus, & præter Vipsanij Pantheon transgressi, collem Capitolinum adscendimus, descendimus: tandemq. per Forum Ro. & Titi arcum siue fornicem euntes, haud procul stetimus à Principis eius* mole. Pedem enim hîc fixit Florentius, Et vísne Lipsi, inquit, dispersa in hoc campo ossa paullisper legamus magnæ matris? Romam dico. cuius reliquias & velut cineres adhuc vides, etsi crematæ non vno busto, euersæ non vno fato. Tres ad pulcherrimum hoc mundi opus euertẽdum dij conspirarunt, Cronus, Vulcanus, & pater ipse gentis.

Sol Romanus noxius insuetis.

* *Amphitheatro Titi.*

Roma sæpius euersa, non periit.

Non tamen annorum series, non flamma, nec ensis
Æternum potuit hoc abolere decus.

vt antiquus quispiam poëta verè ait. Scilicet hæc ipsa

ruta & cæsa spirant etiam Romam veterem, & velut scintillas emittunt prisci splendoris. Ex parietinis ecce istis & ex lapidibus, imago statim animo oboritur vrbis, quæ vna fuit ab omni æuo, vna erit. Sed iam distinctiùs lustremus. Viden' tu collem illum ad læuam? Esquiliæ sunt. Radices eius? ibi Carinæ. paullò longiùs, Thermæ Titi. Hìc, Vicus sceleratus. Et cùm diceret ille sedulò atque indicaret; ego in aliâ cogitatione defixus, oculos & mentem omnem habebam in ædificio quod exaduersum. Itaque latus mihi tetigit, & Itáne aliud agis? inquit. Ignosce, inquam. Inuitos oculos meos traxit & velut fascinauit eximia illa moles. Et dic sodes, cuius hoc opus? quando? quâ fini? quâ olim formâ? Florentius renidens, Næ tu multa simul & semel petis, inquit. ac vereor, cum Plautino illo Sycophantâ, ne face & viatico nobis opus sit ad tam longæ narrationis iter. Tamen docebo te in parte. transi huc, & propius lustra.

Tacita quædam maiestas ruinarum.

Amphitheatri semiruta moles.

Huc pertinet forma I.

CAPVT II.

Ad Amphitheatri descriptionem aggressio. Primò de nominibus eius quæsitum. Cur Amphitheatrum dictum, & cur Cauea.

IAM intrauimus, & videmus ecce cõfusam loci faciem, & formam verè informem. Lacera omnia & dirupta, nec aliud quàm egregij operis vmbra & cadauer. Itaq. cum suspirio ad Florentium, Heu quæ ista res? inquam. Manu omnia diruta, vt video, aut collapsa æuo: sine articulis vllis prisci corporis, sine

 membris.

membris. & quis mihi eruet ex istis verum vultum? Periti, inquit Florentius. inter quos non ego: tamen quoniam auidè aues, lineas tibi eius operis videor posse ducere, & deformare id in parte. Adiuua hoc, Florenti, inquam ego, per tuam fidem. Certè si vllum opus dignum memoriâ & notitiâ nostrâ est; videtur istud. Nec erras, inquit. Itaque cum Aristophane,

*Ἐκ τῶν ποδῶν ἐς τὴν κεφαλήν σοι πάντ᾽ ἐρῶ:

A capite adusque calcem cuncta edisseram.

quod sciuero quidem ego, poteroque. Nam quædam etiam esse, in quibus hæreo & caligo, non nego.

Vastum igitur hoc omne quod vides, spectaculi locus fuit & ludicræ voluptatis. *Colissæum, vt scis, hodiè dicunt: prisci Amphitheatrum, & sæpe Caueam, sæpe Arenam. Tria enim hæc nomina reperio. Amphitheatrum Græcâ voce ideò, quia gradus circùm vndique, & sedilia continenter disposita ambibant in orbem. Dio *Cassius: Θέατρον κυνηγετικόν, ὃ καὶ ἀμφιθέατρον, ἐκ τοῦ πέριξ πανταχόθεν ἕδρας ἄνευ σκηνῆς ἔχειν, προσερρήθη: i. *Theatrum Venatorium, quod & Amphitheatrum dicitur, ex eo quòd vndiq. sedes habeat sine vllâ scænâ.* At Cauea Latinis, ab interiore hac parte quę cõcaua, vt vides, & capaci quodam profundo. Quod nomẽ quidem apud antiquos (liberâ rep. dico) in *theatris ferè hæsit: sed sub Principibus, cùm gratia & vsus Amphitheatrorum increbuisset, bono iure migrauit ad ista. Ammianus libro XXIX. *Alter in Amphitheatrali caueâ, cùm adfuturus spectaculis introiret.* Tertullianus contra Marcionem: *Quid? non in omnem libidinem ebullis? non frequentas solemnes voluptates Circi furentis, & Caueæ sæuientis, & Scœnæ lasciuientis?*

Quia Neronis cum capite Colossus in viciniâ.

Trina nomina eius ludicri loci.

*Lib. XLIII.

Cauea à cauo dicta priscis.

**Et vix aliter apud Ciceronem ac veteres.*

At nouis pro ipso Amphitheatro.

Vbi cùm

Vbi cùm sæuitiam Caueæ adtribuat, clarúm est intellegi de Amphitheatro. Saluianus pariter: *Quidquid immoderationis in Circo, quidquid furoris in Caueis.* Iulius Firmicus: *Nati sub sidere Caniculæ, erunt venatores, arenarij, parabolarij, & qui sub conspectu populi, in Caueis, cum feris pugnent.* Prudentius:

Quid puluis Caueæ semper funebris, & illa*
Amphitheatralis spectacula tristia pompæ?

*Funera autem ad Scænam referri non possunt.

Idem iterùm de Virgine Vestæ quæ it ad Gladiatores spectandos:

Inde ad consessum Caueæ pudor almus, & expers
Sanguinis it pietas.

Appuleius item apertè: *Dies ecce muneri destinatus aderat, & ad conseptum Caueæ, prosequente populo, pompatico fauore deducor.* Tertullianus (si recta lectio est) Caulam etiam in libello De spectaculis dixit, nouè magis quàm impropriè: *Ceterùm qualia illa sunt, quæ nec oculus vidit, nec auris audiuit? credo Circo, & vtraque Caulâ, & omni Stadio gratiora.* Vbi eâ voce includit etiam Theatrum, nisi si legendum *Caueâ*.

Caula, pro caueâ.

CAPVT III.

Arenæ nomine dictum eumdem locum. ideò quia sterni arenâ solitus. Cuius generis ea stratura? quàm varia? Plinius & Ouidius explicati. Arenarij. Tertullianus emendatus, & declaratus.

SED & Arenã dixêre vulgò, scilicet quia is locus desabulari solet & arenâ sterni in vsum pugnæ. Nam si lapide aut ruderato: in tam crebrâ effusione sanguinis, lubrico statim pauiméto, quæ ratio standi aut cer-

Caussa insternendæ arenæ.

aut certandi? Arenam iniecêre igitur, quæ bibula: & quam ipsam renouare & velut inarare etiam soliti per interualla ludorum. Martialis ostendit, de Leone subitò efferato:

Quam per pueros quosdam, non sine lusus specie, renouabant.

Nam duo de tenerâ iuuenilia corpora turbâ,
Sanguineam rastris quæ renouabat humum,
Sæuus & infelix furiali dente peremit.
Martia non vidit maius Arena nefas.

Et credo quidem vulgariam arenã insterni solitam: nisi quòd quidam rasuram lapidis albi destinarunt etiam huic rei, quæsitâ gratiâ candoris. Plinius libro XXXVI. *Inuenére & alium vsum eius lapidis, in ramentis quoque, Circum maximum sternendi, vt sit in commendatione & candor.* Nec scio an ad hunc morem, mentem & calamum Ouidius flexerit, cùm de Gladiatorum spectaculo scribit:

Arena à lapide abrasâ.

Altera tresque super rasâ celebrantur arenâ.

Rasam enim arenam ingerunt hîc consensu fidi & prisci libri, nec caussam adiectionis aliã facilè inuenio ab istâ. Nisi si Rasâ ideò, quia superficies illa æquabilis, tersa vento & velut rasa. At Principes interdum, arenæ loco, instrauêre minium aut chrysocollam. Plinius: *Visumque est Neronis Principis spectaculis Arenam Circi chrysocollâ spargi, cùm ipse concolori panno aurigaturus esset.* Suetonius de Caio: *Edidit & Circenses quosdam præcipuos, minio & chrysocollâ cõstrato Circo.* Sed hæc monstrorum aliquot dementia. quibus satis non fuit ostentare opes suas in spectaculis: voluerunt & calcare. Ceterùm Editorum vulgus contenti, vt dixi, arenâ. Inde ea vox passim pro cer-

E minio etiam, aut chrysocollâ.

tamine

tamine Amphitheatrali, proque ipſo loco. Tacitus: *Spectacula gladiatorum idem ille annus habuit, pari magnificentiâ ac priora: ſed fœminarum Senatorumque illuſtrium plures per Arenam fœdati ſunt.* Iuuenalis: Arena pro certamine & loco.

——& municipalis Arena

Perpetui comites.

Suetonius: *Equeſtrem ordinem vt Scænæ Arenæque deuotum adſiduè proſcidit.* Horatius:

Ne populum extremâ toties exoret Arenâ.

Capitolinus: *Multos qui ſecum in Arenâ pugnaſſent, ſe Prætores videre.* In edicto Ædilium: *Quiue in Arenam, depugnandi cauſſâ, ad beſtias intromiſſus fuerit.* Sed nónne & Circus & Stadium, inquies, arenis ſtrata? non & illa igitur in communionem admiſſa huius vocis? Strata: ſed non admiſſa. caue credas. quotienſque Damnari in Arenam, Arenâ mitti, taliaque in Iuriſconſultis ſiue Hiſtoricis legis, cautè accipias de ferro tãtùm, aut cultro. id eſt, Gladiatoribus, aut Venatione. & magis pro iſtâ. Imperator quidem clarè diſcriminat ecce à Circo, lege VIII. C. De repudiis: *Nec vllo modo vxorem expellet niſi adulteram, vel Circenſibus, vel Theatralibus, vel* * *Arenarũ ſpectaculis ſe prohibente gaudentem.* In quo vſum quemdam ſermonis obtinuiſſe potiùs, quàm rationem non infitebor. Ab hac ſtirpe Arenarij, qui in arenâ depugnant. Symmachus: *Dies muneris noſtri tempori admouetur: cui largitas candidati ſola non ſufficit, ſi lautioribus Arenariis deſeratur.* Arcadius Iuriſconſultus: *Si ea rei conditio ſit, vbi Arenarium teſtem, vel ſimilem, admittere cogimur.* id eſt, Arenâ alterutrâ pollutum: ideoq. infamem. Tertullianus:

An eâ voce & Circus veniat?

Non videri.

* *Id eſt, vtriuſque muneris.*

Arenarij qui dicti.

*Vulgò scribunt, *viris animas, faeminis aut illis*

tullianus. *Scænicos Xysticos, Arenarios illos amentissimos, quibus* viri animas, fœminæ autem illis etiam corpora sua substernunt.* Ita scribendus indubiè is locus: & significat pius & seuerus noster Censor, insaniisse in hoc genus hominum non vnam Faustinam. Nimirum, vt poëta ait,——*ferrum est quod amant*: imò telum. Nec alia, quod sciam, loci huius nomina. Nam eiusdem Tertulliani illud inuolutum, libello de Spectaculis, cap. XII. emendatione verâ euoluo. Legunt vulgò: *Quid ego de horrido loco dicam quem nec periuria sustinent? Pluribus enim & asperioribus nominibus Amphitheatrum consecratur, quàm Capitolium omnium dæmonum templum est.* Frustrà quæras hæc nomina. Scribo igitur, & distinguo: *asperioribus numinibus Amphitheatrum consecratur, quàm Capitolium. Omnium dæmonum templum est.*

Tertullianus declaratus.

Et correctus.

Capvt IV.

Ex occasione, de diis quibus Amphitheatrum sacratur. Dianæ inprimis. Ioui Latiari, siue Diti. item Saturno. Ara Iouis in Arenâ. Mactatio ad eam stata vnius è bestiariis. Tertulliano ac Minutio lux.

QVOD vt tibi liqueat: nō defugiam breuiter ea commemorare, quoniam id quoq. ad lucem huius rei. Dedicabant inprimis locum & ludum hunc Dianæ. Tertullianus: *Martē & Dianam vtriusque ludi* (Gladiatorium & Venatorium designat) *præsidem nouimus.* Cassiodorus, magis distinctè, sacrat Dianæ Tauricæ. *Spectaculum*, inquit, *tantùm fabricis clarum, sed actione teterrimum, in honorem Scythicæ Dianæ*

repertum,

repertum, quæ ſanguinis effuſione gaudebat. Nec ab aliâ cauſsâ, Dianam pro ipsâ Venatione amphitheatrali Martialis poſuit:

Diana, pro ipſa Venatione amphitheatrica.

Inter Cæſareæ diſcrimina ſæua Dianæ.

Sed & Ioui ſacrabant, ſiue Latiari, ſiue Stygio. De illo, Tertullianus Apologetico: *Ecce in illâ religioſiſſimâ Æneadarum vrbe eſt Iupiter quidam, quem ludis ſuis humano ſanguine proluunt. Sed beſtiariorum, inquitis. Opinor hoc minus, quàm hominum.* Idem ſcriptor, aduerſus Gnoſticos: *Sed enim Scytharum Dianam, Gallorum Mercurium, Afrorum Saturnum, victimâ humanâ placari apud ſæculum licuit. Et Latio ad hodiernum Ioui *mediâ in vrbe humanus ſanguis inguſtatur.* Minutius Felix: *Iupiter cùm Hammon dicitur, habet cornua: & cùm Capitolinus, tunc gerit fulmina: & cùm Latiaris, cruore perfunditur.* Stygium ſiue infernalem interpretari eum videtur Prudentius:

Iupiter Latiaris.

* *Ideo,* mediâ, *quia Titi Amphitheatrum in vrbe mediâ. vt infrà doceo.*

Siue Stygius.

Quid puluis Caueæ ſemper funebris? & illa
Amphitheatralis ſpectacula triſtia pompæ?
Hæ ſunt deliciæ IOVIS INFERNALIS, *in iſtis*
Arbiter obſcuri placidus requieſcit Auerni.

Et aram imò Ditis in Amphitheatro poſitam agnoſcere, quæ ſanguine hoc perfuſa.

Funditur humanus Latiari, in munere ſanguis;*
Conſeſſusque ille ſpectantum ſoluit ad ARAM
PLVTONIS *fera vota ſui. quid ſanctius* ARA
Quæ bibit egeſtum per myſtica tela cruorem?

* *Ita diſtinguo & capio, non vt munus Latiare appellet: ſed vt Ioui Latiari fuſum ſanguinem in munere velit.*

Quinimò ex Minutio colligas, ſolemne quoddam ibi hominis ſacrificium fuiſſe, velut ad committendos ludos. Ait: *Hodieque à Romanis Latiaris Iupiter homicidio*

Mactatio horrẽda, nec Romanorũ cultu digna.

micidio colitur, & quod Saturni filio dignum est, mali & noxij hominis sanguine saginatur. Mali, inquit, & noxij hominis. id est Bestiarij. Itaque labor vt in Tertulliani loco, quem primitus adtuli, cum melioribus libris legã: *Sed bestiarij, inquitis. Opinor hoc minus, quàm hominis.* Sed præter hos deos, Saturnus etiam in partem venit huius tutelæ. Lactantius ita adserit, ex sententiâ Sinnij Capitonis: *Venationes & quæ vocantur Munera, Saturno adtributa sunt: ludi Scænici, Libero: Circenses, Neptuno.*

Tertulliani correctio.

CAPVT V.

Quando prima Amphitheatra cœpêre. videri serò irrepsisse: idque statim post Venationem. Sed lignea primò fuisse. mox è lapide, Statilij Tauri. Augustum deditum Venationibus. Dio correctus. Antiquariorum error in loco Tauriani Amphitheatri.

DE impiâ vanitate, satis. ad locum describẽdum redeo: cuius primum ortum & quasi natalem diu quæsiui frustrà. Non enim magis clarum, quando Amphitheatra hæc instituta, quàm quando Venatio ipsa. Quam posteriorem Gladiatoribus esse, & in Circi sede diu hæsisse: inducor non vanis* coniecturis. Nata tamen Amphitheatra, nisi fallor, haud diu ante tempora reip. desidentis. & quidem temporanea primùm, & è ligno. Ita Curionem (illum Tribunicium dico, qui tuba belli ciuilis) ligneam molem exstruxisse, quæ diducta, duo Theatra redderet, iterumque Amphitheatrum vnum, conducta, Plinius refert libro XXXVI. Et in Dione lego, Theatrum

Ortus Amphitheatrorum non liquidus.

* *Quas primo lib.* I. *De Venat.*

Curionis versatilis moles.

trum quoddam è ligno exstructum, corruisse cum multorum clade. Verba enim eius sic rescribam, libro XXXVII. * Καί τι καὶ θέατρον πρὸς πανήγυρίν τινα ἐκ ξυλῶν ᾠκοδομημένον ἀνετράπη, καὶ ἄνθρωποι παμπληθεῖς ἀπώλοντο. non vt vulgò, ἐκ Σύρων. ex quo interpres nescio quid perplexi expedit siue impedit potiùs, *ad ludos de Syris.* Sanè valdè recepta & crebra, Spectacula hæc lignea. quod Vitruuius etiam suggerit, libro V. *Dicet aliquis fortè, multa theatra Romæ facta quotannis, nec vllam rationem harum rerum in his fuisse. sed errabit in eo, quòd omnia Publica* LIGNEA *theatra tabulationes habent complures, quas necesse est sonare.* Et Cæsar ipse Iulius, iam Dictator, Amphitheatrum ligneum exstruxit in campo Martis: quod Dio Cassius adsignificare videtur fuisse inuenti noui. Libro XLIII. * πολλοὺς, inquit, καὶ παντοδαποὺς ἀγῶνας ἔθηκε, θέατρόν τι κυνηγετικὸν ἰκριώσας, ὃ καὶ ἀμφιθέατρον (ἐκ τοῦ πέριξ πανταχόθεν ἕδρας ἄνευ σκηνῆς ἔχειν) προσερρήθη. Dixi ligneum, quia Dio verbo vtitur ἰκριώσας: & quia posteà memoria eius nulla. At sub Augusto, & Venatio valdè iam increbuit, & increuit eius dignitas. Siue vnà cum opibus augescente luxu: siue potiùs, quia ipse Princeps valdè in hunc ludum pronus. Victor de eo: *Quodque est læti vel amæni animi, oblectabatur omni genere spectaculorum,* PRAECIPVE FERARVM *incognitâ specie & infinito numero.* Et ipse Augustus in lapide Ancyrano fatetur, Venationes se dedisse, QVIBVS. CONFECTA. SVNT. BESTIARVM. CIRCITER. TRIVM. MILLIVM. ET. QVINGENTA. Itaq. statim Venationi tunc reperta propria & mansura domus. Amphithea-

* *Atqui & theatrum è lignis ad ludos quosdam factum collapsum est, & plurimi mortales perierunt.*

Coniectura in Dione.

Lignea theatra & amphitheatra crebra.

Iulius Cæsar exstruxit.

* *Multos & varios ludos instituit, Visorium quoddam è tabulis & materie compegit: quod & Amphitheatrum (ex eo quòd vndequaque sedilia sine scenâ vllâ haberet) appellatum est.*

Augustus fautor Venationi cruentæ.

Quot feras dederit suis muneribus.

phithea-

Anno vrbis DCCXXV. Tauri lapideum Amphitheatrū.

phitheatrum * exstructum è lapide, Augusti suasu, Statilij Tauri opibus & sumtu, in campo Martio. De quo Dio libro LI. ὁ Ταῦρος Στατίλιος θέατρόν τι ἐν τῷ Ἀρείῳ πεδίῳ κυνηγετικὸν λίθινον καὶ ἐξεποίησε τοῖς ἑαυτοῦ τέλεσι καὶ καθιέρωσε. id est: *Statilius Taurus in campo Martio theatrum quoddam Venatorium, lapideum, & struxit suis impensis, & dedicauit.* Ait Dio disertè ἐν τῷ Ἀρείῳ πεδίῳ.* Antiquarij igitur nostri quomodò non errant, qui locant id in monte Cœlio? Præsertim cùm & Victor in descriptione summariâ vrbis, pariter ponat in regione IX. Circi Flaminij: sub quâ Martius campus. Hoc solum primumque lapideum Amphitheatrum Romæ fuit, ad tempora Vespasiani. Nam quod Caligula struere cœperat apud Septa, Claudius omitti voluit, Suetonio narrante in Calig. cap. XXI. Et quod Nero posteà magnificum in campo Martio erexit, fuit saltem è ligno. De quo Tacitus libro XIII. Annal. & Suetonius in Ner. cap. XII. Fateor & Castrense quoddam Amphitheatrum fuisse, Regione * Esquiliis: quod P. Victor commemorat: sed cuius structor mihi irrepertus. nisi si is Tiberius Imp. fuit, qui idem struxit & Castra. Pōpeij Amphitheatrum nullum: nec Plinius tibi imponat libro XXXVI. cap. XV. vbi, *Pompeij Amphitheatri*, aperto librariorum errore leges, pro, *Pompeiani theatri.* Quod non monerem, nisi præteritum etiam Hermolao.

Martianus, aliique Archæologi nostri, hîc archæi.

Caligulæ imperfectū spectaculū.

Neronis itē nō diuturnū.

Castrense Amphitheatrum, cuius ruinæ hodiè Romæ.

Correctus leuiter Plinius.

CAPVT

CAPVT VI.

Tauri Amphitheatrum exustum, & reparatum. Aliud maius à Vespasiano structum. vrbe veteri mediâ. Suetonius correctus. Fortasse & Victor. Titus dedicauit id opus. posteà collapsum, & sæpe instauratum.

STATILII ergo illud in multâ famâ, & vsu: donec ambustum sub Nerone. Xiphilinus admonuit, vbi de magno illo incendio: τό τε Παλάτιον τὸ ὄρος σύμπαν, καὶ τὸ θέατρον τοῦ Ταύρου ἐκαύθη: id est, *Mons Palatinus vniuersus, & Theatrum Tauri exustum.* Et quamquam restitutum posteà: (Victor id suadet, qui ponit inter opera, quæ æuum ferebant suo æuo:) tamen quia incendio illo informius redditum & infirmius, occasio data Vespasiano & cupiditas struendi noui. Struxit, & quidem vt Suetonius ait, in mediâ vrbe: hoc ipsum, Lipsi, quod insistimus, quod manu oculísque tangimus: & quod iure miremur iniuriis restitisse tot annorum, tot bellorum. Ego interrumpens, Sermonis mihi venia sit, inquã. Hoc illud, ais, quod vrbe mediâ? Valdè erras. Oculis hunc vrbis ambitum, siue perticâ metire: à latere propius aberit, quàm ab vmbilico. Florentius, Pomœrium te decipit adolescens, inquit, nouæ vrbis: quod ab *Aureliano, & post illum est. At veterem finitionem & limitem si inspicis: nihil verius Suetonij notâ. Cuius ipsa verba referre mihi pretium, vt emendem. In Vespas. cap. IX. *Fecit Amphitheatrum vrbe mediâ, vti destinasse compererat Augustum. Amplissimos ordines & exhaustos cæde variâ & contaminatos veteri*

Caussa noui Amphitheatri.

Quod vrbe media Vespasianus cœpit.

* *Qui campum Martiũ inclusit.*

Labes elota in Suetonij verbis.

negligentiâ, purgauit suppleuitque. Scribo & interpungo: *amplissimum. Ordines.* Amphitheatro enim data laus & titulus, Amplissimi: non Ordinibus. è quibus soli Senatui cõuenire eum scio, nec tributum Equiti vnquam. Struxit autem Vespasianus in consulatu suo octauo: id est, vix biennio, ante vitæ finem. Inducor à Nummo, cuius inscriptio: IMP. CAESAR. VESPASIAN. AVG. COS. VIII. P. P. & parte alterâ, expressa hæc Amphitheatri figura. Itaque cœpit opus ipse, non absoluit: struxit, non exstruxit. At Titus filius summam manum imposuit, idemque dedicauit. Duorum ergo Principum opus: ideoque non malè Sex. Rufus qui ambiguè inscripsit, *Flauij Amphitheatrum.* etsi fama & vulgus Tito magis adiudicarit: siue fauore quodam in illum, siue potiùs ex Romano ritu, quo receptum opera censeri à dedicante. Non satis consideratè igitur Eutropius & Cassiodorus, qui fecisse Titum id autumant: magis Aurelius Victor, qui perfecisse. *Biennio post,* inquit, *ac menses ferè nouem, Amphitheatri perfecto opere, lautusque veneno interiit.* Vbi Lauti vox meis naribus parum elauta. quam enim habet sententiam? scribamque libens, *Amphitheatri perfecto opere, Lautibusq.*: vel, *Lautiisque.* Censeo enim duo opera commemorari ab eo Titi, Amphitheatrũ & Thermas. Quas infrequentiori nomine Lautus adpellat: vti Festus Lautulas, *Loca vbi lauandi vsum exercebant.* Durum hoc mihi ipsi videretur, nisi Victorem cogitarem, & reliquam eius, adfectatæ nouitatis, phrasim. Atque hi duo soli Principes fecêre, alij refecêre, cùm casu aliquo læsum,

Solus Senatus, ordo amplissimus.

Quando Vespasianus cœperit.

Titus id absoluit.

Victoris parum clara aut certa lectio.

Durus ipse, & ferrei styli scriptor.

ſum, aut igne. Inter eos M. Antonius Pius, vt refert Capitolinus: *Opera eius*, inquit, *Romæ hæc exſtat. Templum Hadriani, Græcoſtaſium poſt incendium reſtitutum, inſtauratum Amphitheatrum.* Item Eligabalus, Lampridij teſtimonio: *Amphitheatrum ab eo inſtauratum poſt exuſtionem.* Denique Senatus ipſe eam tuitionem ſuſcepit, ſub Gordianis. Capitolinus: *Quid enim opus eſt de reſtitutione templorum, de* thermis Titianis, de ædificatione Amphitheatri agere?* Ita multorum curâ, & Genio quodam Perennitatis, peruenire tanta machina potuit ad hoc æui.

Multi refecerunt Amphitheatrū.

* *Quæ neſcio an in Agellio reſtituenda ſint, lib.* III. *cap.* I. Apud balneas Titias, *non autem* Sitias, *vt libri. Nec tamen adfirmo.*

CAPVT VII.

Communis Amphitheatri Titiani forma. Altitudo, & capacitas eius. Laus & præconia. Denique vbi ſitum. Martialis explicatus.

VERE enim grandis. Altitudinem hanc vides? nunc quoque miranda eſt: etſi multū à vertice eius corruit, multum à pedibus* ſubſedit. Ammianus de eâ: *Amphitheatri moles ſolidata lapidis Tyburtini compage, ad cuius* SVMMITATEM AEGRE VISIO HVMANA CONSCENDIT. Vides hunc orbem? is quoque capax: & ſupra tuam fidem. P. Victor: *Amphitheatrum*, inquit, *quod capit loca* LXXXVII. ∞. Et de gradibus tantùm intellegit, credo: in quorum puluillis ſediſſe cōmodè vult octoginta ſeptem millia hominum. At in ambitu illo ſuperiore & circumiectis porticuum Aulis, non minus item ſpectarunt quàm dena aut duodena millia: ſiue ſtantes, ſiue in allatis cathedris ſedentes. Iure ergo molem hanc

Altitudo Amphitheatri.

* *Nam mole & æuo, magna hæc pondera clarè deſident, terrâ cedente. Adde aggeſtum ruinarum.*

Capacitas caueæ gradilis.

Ambitiosa satis laus, à Cassiodoro.

hanc admiratus Cassiodorus, in hoc eulogium erupit: *Hoc Titi potentia Principalis, diuitiarum profuso flumine, cogitauit ædificium fieri, vnde* CAPVT VRBIVM *potuisset*. Et Martialis ante opera omnia orbis ponit, historicâ, non poëtica fide:

A Martiali item.

Omnis Cæsareo cedat labor Amphitheatro:
Vnum præ cunctis fama loquatur opus.

Intellegit enim hoc Titianum: nec ad Domitianum illa, aut de Domitiano, vt alucinatur interpretum vulgus. Doctorum Curia mecum scit, non ista solùm, sed totum Epigrammatum primum libellum in Titum conuenire & eius ludos: quos in dedicatione huius Amphitheatri exhibuit per dies pænè * centum. Idem poëta, venerabilem molem appellat.

* *Xiphilinus auctor.*

Hîc vbi conspicui venerabilis Amphitheatri
Erigitur moles, stagna Neronis erant.

& simul locum præit, in quo hoc opus destitutum. qui pars fuit Neronianæ domus. Sub has laudes exclamaui ego, Iam ardeo Florenti, ardeo. restingue hunc ignem: & sigillatim mihi explica veterem germanamque faciem huius loci. Florentius, Non inuitus, inquit. scio enim (præter ingenuam delectationem, quæ hîc adiuncta) nihil magis facere ad illustrandam rem omnem spectaculorum. Quorum cùm tam crebra mentio in omni genere scriptorum: cur fugiam tenebras tuas pellere exiguî sermonis face? Audi igitur. describam tibi omnem interiorem hanc molem, imò depingam: & quidem, quo magis capias, per partes. Bene enim olim Corynna ad Pindarum: * *Manu serendum esse, non sacco toto.*

* τῇ χειρὶ δεῖ σπείρειν, ἀλλὰ μὴ ὅλῳ τῷ θυλακῷ.

CAPVT

CAPVT VIII.

Ingressio in particularem Amphitheatri descriptionem. Primùm de formâ eius: quæ Oualis ostensa. Calpurnius & Dio explicati. De solo Arenæ: in quo cloacæ siue specus. & cui rei. Item de Portulis.

SED vísne admoueamus nos paullùm ad inferiorem hunc parietem, vbi vmbra? Imò sedeamus etiam, si ita visum, inquam, in graduũ his fragmentis. Simulq. sedi ego. & ridens, ad Florentium, Quis scit, inquam, si locum nunc non premã magnæ alicuius vmbræ? Florentius se quoq. iam collocans, Id quidem facile, imò necessum est, inquit. Nam ad podium sedemus, & in Orchestrâ. heu, quot hîc olim Senatores? Sed specta.

Arenæ huius primùm, siue caueæ totius forma, non rotunda & orbicularis prorsum est, vt oculi tibi possint imponere: sed porrecta magis paullũ, & oblonga. Dimensio id adprobat: ratio ipsa operis: quia Amphitheatrum iunctum & factum ex duobus Theatris, reiectâ scænâ. At Theatrũ non iusti hemicycli formâ, sed amplius diametri quartâ parte fuit: vti etiam nunc ostẽdit figura reliqua Theatri Marcellæi. Ex integro enim circuli ambitu, quartam partem si abscindis: quod maius eius reliquum est, scito Theatrum id fuisse. Atqui ex iis, duo si iungis (ita tamen vt flexas lineas circa abscisionem, dirigas, vel potius extrà leuiter flectas) Amphitheatrum habebis. Ad compositionem hanc & figuram Cassiodorus prælucet: *Cùm Theatrum*, inquit, *quod est hemisphærium,*

Ratio fabricandi Amphitheatri.

Theatri ipsius quæ forma.

Duo Theatra iuncta Amphitheatrum exhibent.

rium, Græcè dicatur: Amphitheatrum quasi in vnum iuncta duo * *Visoria, rectè constat esse nominatum.* Item Isidorus: *Amphitheatrum dictum, quòd ex duobus theatris sit factum. Nam Amphitheatrum rotundum est,* (non id quidem planè verum) *Theatrum verò ex medio Amphitheatro est, semicirculi figurâ habens.* Ouidius clarissimè:

> * Ita vertit Theatra. nec impropriè aut durè.

——structoque vtrimque theatro,
Vt matutinâ ceruus periturus arenâ.

Quo aptissimè comparat idem Cassiodorus: *Qui speciem,* inquit, *eius arena concludens, vt concurrentibus aptum daretur spatium, & spectantes omnia faciliùs viderent: dum quædam* PROLIXA ROTVNDITAS *vniuersa colligeret.* Itemque Calpurnius in Bucolico, de Venatione Carini:

> Qui formâ hæc loca.

Et geminis medium se molibus alligat ouum.

Nam geminas moles, duo theatra intellegit: eaque alligari vult in ouum. Qui aliter explicant, circumludunt sententiam poëtæ, non tangunt. Idem cum valle comparat, quæ cincta vndique supino monte:

> Calpurnius illustratus.

Qualiter hæc patulum vallis contendit in orbem,
Et sinuata latus, resupinis vndique siluis,
Inter continuos curuatur concaua montes:
Sic tibi planiciem curuæ sinus ambit Arenæ.

> Amphitheatrum valli cinctæ in orbem montibus comparatum.

Nec versibus iis aliâ luce opus, nisi si apud elucum. Dio Cassius idem voluit, cùm montem quemdam cum Amphitheatro componit: ὥστε, inquit, κυνηγετικῷ θεάτρῳ τὸ ὄρος σύμπαν, ὡς μικρὰ μεγάλοις εἰκάσαι, ἐοικέναι: .i. *Vt venatorio theatro* (*parua magnis comparando*) *vniuersus mons similis esset.* Habes vniuersi huius caui formam; nunc aream vide. Ordiar enim cum architecturis

> Arenæ area tota libera.

ἐturis ab imo solo. Ea pura, sine substructionibus aut ædificiis, libera tota ad cursum ferarum & ad pugnam. Excipio quod in eâ alibi (partem enim non designo) Ara fuit è lapide: illa dico cruda Ara, quæ sacra Ioui Latiari. Prudentius id te docuit: si versus eius audisti non iacenti aure. Iam sub ipsâ areâ, cloacæ. Ita credere me iubet* Andreas Fuluius: qui magnam etiam partem ædificij tolerari ab iis vult & sustineri. An ipse, an alius viderit, nescio: si vera traditio, ambigam, fuerintne reipsa cloacæ ad exsugendum educendumque humorem illum * stagnorũ, prouidè structæ: an potiùs cameræ quædam & specus subterranei, ad custodiam & receptum ferarum. quas tamen illi indiligenter cloacas censuerunt. Siue etiam ad vsum aquarum, quas in Arenam occultè & subitò inducebant atque educebant, ad Naumachias. Certè cùm ferina magna vis cottidie in Amphitheatrum induceretur: quæri dignum est, quo loco eæ habitæ aut seruatæ. Non enim omnes simul emissæ. Si in ipsâ areâ vspiam: artarint locum. si extrà: quomodo eæ statim perductæ, aut quî ad manum? Mea quidem opinio sit, partim subterraneos cauos fuisse, in quîs reconderentur sub ipsos ludos: partim depositas eas in caueis sub interiore istâ porticu, è quâ portulæ & aditus plures pertinent in Arenam. Non tam clarè eas Portulas hîc vides (omnia enim hæc ruinis aggesta & obruta) sed Veronæ clarissimè: vbi vtrimque* octo, nisi fallor, sub ipso isto Podij muro. At non eæ certè ad spectantium vsum: quia in Arenam tãtùm conducunt, non ad subsellia aut gradus.

Nisi quòd Ara in eâ Ioui.

Cloacæ subterraneæ.

* *Lib. 1. De mirabilibus Vrbis.*

Ad quem vsum eæ fuerint.

* *Nam in stagnis Neronis structũ Amphitheatrum.*

Feræ quomodo sub ipsam pugnam adseruatæ.

Portulæ in imo muro.

* *Duæ enim aliæ aduersa inter se, sed grandiores & vera porta.*

CAPVT IX.

De Specubus subterraneis, amplius. item de Caueis in Amphitheatris. Liuij defectus aut expletus, aut sententia eruta. Portæ in caueis, & Plauto lux. Emissio ferarum, & immissio.

Et de Specubus quidē siue cryptis, valdè sententiā meā iuuat Cyriacus Anconitanus, qui maiorum æuo Itinerarium scripsit. In quo de Amphitheatro Veronensi, sic tradit: *Et nunc conspicitur locus rotundus Arenæ, per totum magnis saxis vndique structus, & vt ita dicam persilatus. cùm intus* CVBATIS *&* ANTRIS *multiformiter redimitus sit.* Sicut de Caueis, Liuius libro XII. loco prorsus quidem fracto & mutilo, sed ex quo tamen non obscurè elicio quod facit istuc. Ait de Censoribus, locasse eos faciendos *carceres in Circo, & oua ad notas curriculis numerandas, & *dam, & metas trans* &* CAVEAS FERREAS *pe* intromitterentur** In Circo, vt scimus, olim Venatio exhibita, ante Amphitheatra. itaque huic fini ait Liuius Caueas ferreas exstructas, per quas bestiæ (ita enim sententiam fuisse suspicor, si non verba) intromitterentur in Arenam. Nec de aliis Caueis Statius II. Silu. in Leone mansueto:

Caueæ primæ è ferro, quando?

Liuij fracta verba, ad eam rem.

Statius explicatus.

——stat cardine aperto
Infelix Cauea, & clausis circum vndique portis
Hoc licuisse nefas pauidi timuêre Leones.

Vbi nota mihi & Portas. quæ vel Cauearū sunt: vel potiùs istæ Amphitheatrales, de quibus dissero. Certè apud Plautum etiam Portæ in Circo ad bestias emittendas, in Persâ:

Portæ in caueis.

Plautus explicatus.

Vbi

Vbi quid credideris, citiùs extemplò à foro
Fugiunt, quàm ex portâ ludis cùm emissu'st lepus.

Quem locum totum silentio premit vber alioqui interpres: qui (fatendum est) non lucem, sed vmbram sæpe facit nostro Vmbro. Ostia videtur Varro adpellasse, De Re rust. *Ostium habere debet humile & angustum, & potissimum eius generis quod cochleã appellant. vt solet esse in caueâ, in quâ* (verius fortassè, *è quâ*: non enim certè in ipsa Caueâ pugnabant. nisi si Caueam capit, pro Amphitheatro) *tauri pugnare solent.* Atque ex his Caueis cum impetu quodam emittebantur in Arenam. Vopiscus in Probo: *Neque erat bestiarum impetus ille, qui esse Caueis egredientibus solet.* ita enim verè & acutè emendauit olim laudatissimus ille Faber. Capitolinus in Gallienis: *Cùm quidam gemmas vitreas pro veris vendidisset vxori eius, surripi quasi ad leonem venditorem iussit. deinde Caueâ caponem emitti.* Emittebantur ergo Caueis, iterumq. in eas immittebantur post pugnam. Seneca de Irâ: *Curriculi rotarumq. versata facies leonem redigit in Caueam.* Sed & Portulas easdem ad hunc vsum accommodare Vopiscus videtur, qui Aditus adpellat. In Probo: *Immissi deinde per omnes Aditus struthiones mille, mille cerui, mille apri.*

Leuiter Varro correctus.

Emittere feras.

Item immittere.

CAPVT X.

Aliter atque aliter solere ornari hanc Arenam. in modum siluæ, in modum maris. Antra pro Caueis: interdum Naues. Vopiscus, Apuleius, Calpurnius emendati.

ATQVE hæc solens & vulgata Arenæ facies: cui nõ nego comptum aliquẽ nouitium sæpe ad-

Ambitiosa Editorum inuenta.

ditum, & colorum quosdam fucos. Varia enim cottidie ab ambitiosis Editoribus excogitabantur, vt studia spectantium allicerent lenocinio quodam nouitatis. Ita fuere, qui arboribus hoc planum conserent, & Arenam totam verterent in siluam. scilicet vt viuam imaginem exhiberent veræ germanæque Venationis. Audax inuentum. & quod non meliùs tibi expresserim, quàm ipsis Vopisci verbis, in Probo: *Venationem amplissimam dedit, ita vt populus cuncta diriperet. Genus autem spectaculi fuit tale. Arbores validæ per milites radicitus vulsæ, connexis longè lateque trabibus adfixæ sunt. terra deinde superiecta: totusque Circus ad siluæ consitus speciem, gratiam nobis viroris obtulit.* In quâ extremâ clausulâ censeo legas, *gratiam noui viroris.* Quomodo enim, *nobis*? nec Vopiscus ipse certè inter spectatores fuisse significat: quod abnuit ætas. Neq. tamen gratia aut laus huius inuenti penes Probum: reperio Gordianum iam antè factitasse idem etiam priuatum. Capitolinum nō aliter accipio, vbi de magnificis eius muneribus in Quæsturâ: *Feras Libycas vno die centum exhibuit, vrsos vno die mille. Exstat silua eius memorabilis, quæ* pictaest in domo rostrata Cn. Pompeij, quæ ipsius & patris eius & proaui fuit.* Sed & in Titi spectaculis tale aliquid indicat Martialis:

Arbores in arenam inlatæ.

Vopisci correctio.

Capitolinus explicatus.

* *Munera enim pingi solere, docui lib. 11. Satur.*

Quidquid in Orphæo Rhodope spectasse Theatro
Dicitur, exhibuit Cæsar arena tibi.
Repserunt scopuli, mirandaque silua cucurrit
Quale fuisse nemus creditur Hesperidum.

Imo æmulabantur id iam in prouinciis: atque Apuleius in muneris Corinthiaci apparatu describit. *Erat,* inquit,

inquit, *mons ligneus adinſtar inclyti montis illius quem vates Homerus ſdæum cecinit, ſublimi inſtructus tabulâ,* (liber ſcriptus quem à Giſelino meo ſum nactus, *inſtructus fabricâ* , rectiùs refert) *conſitus viretis &* VIVIS ARBORIBVS, *ſummo cacumine de manibus fabri fonte manante fluuiales aquas eliquans.* Nec in ſolo ſolùm hæc variatio, ſed in Caueis ipſis. quarum loco inuenerunt antra quædam coëuntia & deëuntia, quæ velut è terrâ emitterent ſubitò feras. Calpurnius hoc voluit, cùm in Carini Venatione timidè miratur: Apuleius correctus.

Ah miſeri, quotiens nos deſcendentis arenæ
Vidimus in partes? ruptaque voragine terræ
Emerſiſſe feras? & iiſdem ſæpe latebris
Aurea cum croceo creuerunt arbuta libro.

Etſi legi ibi malim, *diſcedentis arenæ.* vti & in Plinij de Curionis Amphitheatro, *diſcedentibus tabulis*. Intellegit enim, arte quadam & machinis, antra illa, velut hiatu terræ, & aperta celeriter & operta: iterumque arbutis & virgultis tamquam creſcentibus inducta. Quæ ipſa decôra fuiſſe fatendum eſt, & blandientia ſenſibus imitatione quadam naturæ. At illud iam improbi acuminis, & neſcias an exemplo quodam à ſacrâ Noachi Arcâ. quod Nauim ædificare grandem aliquam ſolent in ipsâ Arenâ, quæ ſolutilis eſſet, & ſubitò luxata emitteret omne genus ferarum pro arbitrio magiſtri temperantis. Dio id ſcribit & narrat vbertim in Nerone: vult etiam exemplũ oblatum ſceleſtæ illius nauis quâ matrẽ necaret, ab hac Amphitheatrali. Verba eius commemini: ἐπεὶ δὲ καὶ ἐκ τῶ Calpurnij emendatio. Nauis ad vſum Caueæ. Neronis parricidiũ, quo exẽplo cœptum.

ἐκ τοῦ προφανοῦς ὤκνουν τὸ ἔργον, καὶ κρύφα διὰ φαρμάκων οὐκ εἶχον αὐτὴν ἀνελεῖν, ναῦν ἰδόντες ἐν τῷ ἀμφιθεάτρῳ διαλυομένην τε αὐτὴν ἐφ' ἑαυτῆς, καί τινα θηρία ἀφιεῖσαν, καὶ συνισταμένην αὖ πάλιν, ὥστε καὶ ἐρρῶσθαι, τοιαύτην ἑτέραν ταχέως ἐναυπηγήσαντο. id est: *Et quoniam eam cædem palàm non audebant, nec venenis clàm patrare facilè id possent: nauim quampiam in Amphitheatro cõspicientes ita factam vt spontè solueretur, & bellu is quibusdam emissis, rursus compingeretur & rediret in priorem statum, visum iis huic similem ædificare.* Nec minus clarè in Seuero: τῆς δὲ δεξαμένης ἁπάσης τῆς ἐν τῷ θεάτρῳ ἐς πλοίου σχῆμα κατασκευασθείσης, ὡς τετρακόσια θηρία καὶ δέξασθαι καὶ ἀφεῖναι ἀθρόως, ἔπειτα ἐξαίφνης διαλυθείσης ἀνέθορον ἄρκτοι, λέαιναι, πάνθηρες, λέοντες, στρουθοί, ὄναγροι, βίσωνες, ὥστε ἑπτακόσια τὰ πάντα καὶ θηρία καὶ βοτὰ ὁμοῦ καὶ διαθέοντα ὀφθῆναι καὶ σφαγῆναι. id est: *Receptaculum autem omnium ferarum in Amphitheatro exstructum erat instar nauis: quæ capere simul & emittere posset ad feras quadringentas. Eâ autem de subitò occultè solutâ, exsiliebant vrsi, leæ, panthere, leones, struthiones, onagri, bissontes.* Nec naues solùm eiusmodi induxêre in Theatra, sed, quod magis admirêre, quodammodo mare ipsum. Reperti enim qui hoc omne rotundum, per occultos quosdam ductus & meatus, subitò aquâ replerent: & pro terrestribus feris, monstra maris ostenderent, & classes, & naualem pugnam. Ei aquarum inductioni, fortasse nõ aberret, qui subterraneos illos canales adtribuat, de quibus suprà. Carini Principis ludis id factum, visumque à se Calpurnius memorat:

Mare siue aquę in Amphitheatris.

Natantia in iis marina monstra.

Nec solùm nobis siluestria cernere monstra
Contigit, æquoreos ego cum certantibus vrsis

Spectaui

*Spectaui vitulos, & * equorum nomine dignum*
Sed deforme pecus.

* *Hippopotamos intellegit.*

Et diu ante illum Nero id vſurparat, Dione ſic narrante: *Aliquando*, inquit, *belluis interfectis & Venatione exhibitâ, ſubitò aquam in Amphitheatrum* induxit, & naualе certamen oſtendit. rurſumque eá eductâ, Gladiatores in loco præbuit. denique inductâ iterum, magni ſumptus publicum epulum.* Nec aliter Domitianus, qui vt Suetonius ait, *prœlium equeſtre ac pedeſtre commiſit: & in Amphitheatro, nauale quoque.*

* *De ingeniis iſtorum hominum Seneca Ep. XCI.* Qui Euripos ſubito aquarũ impetu implẽt, aut ſiccant.

CAPVT XI.

De muro qui Arenam cingit. de Podio quod ſuper eum. eius forma. Digniſſimum eum locum ad ſpectandum, Senatui adtributum, imò magiſtratibus. Aptum ad curules ſellas. Principis ibi Suggeſtus, Tribunal prætoris: & Veſtalium ſedes.

SED nónne extra limitem eo, quod dicitur, extraque oleas? Nam cùm propoſitum mihi ſaltẽ natiuam genuinamque Amphitheatri faciem oſtendere, addo etiam ecce colorum fucos & pigmẽta. & vereor, Lipſi, vt cum faſtidio tuo. Meóne? inquam. Imò merum mel & nectar, Florenti, bibo in hoc ſermone. quem tu magis magiſque ſitienti mihi liberaliter infunde, &, vt ille ait, * πίονι μέτρῳ. Florentius renidens, E genere Parthorum tu quidem es, inquit: de quibus increbuit, Quò plus biberint, plus ſitire. Sed educam te è ſiticuloſâ hac arenâ, & ad Podium tranſibo quod adſidemus. Nam poſt Arenam murus ecce iſte occurrit, qui Podium ſuſtinet, quique

* *Pingui largáque menſurâ.* Theocritus.

Quid Podium.

claudit & ambit infimum hoc solum. Podium enim appello, proiecturam hanc quæ in summo muro, quæ paullùm prouehitur & propendet instar pedis. Vnde & nomen. Mænianorum ea quædam species est: facta in theatris, templis, ædibus, ad circumeundum, innitendum, spectandum. Mediolani inscriptio vetus est: DOMITIANVS. PODIVM. CVM. LORICA. ET. ADITVS. VIVVS. FECIT. Salerni, alia:

T. TETTIENVS. FELIX. AVGVSTALIS
*HS. L. M. N. LEGAVIT
AD EXORNANDAM. AEDEM. POMONIS
EX. QVA. SVMMA. FACTVM. EST. FASTIGIVM.
INAVRATVM. PODIVM. PAVIMENTA. MARMOREA.

Id est: Sestertium quinquaginta millia nummûm.

Et de his ipsis theatralibus, alia: THEATRVM. STRAVIT. PAVIMENTO. PODIO. * CIRCVMSCRIPSIT. Itaque vt clarè capias, non aliud Podium hoc nostrum, quàm muri par proiectior & prominentior ante imum spectaculorum gradum: cui columnæ impositæ ad ornatum, siue (cùm libêret) ad innixum. Vitruuius describit non obscurè, magnitudine etiam expressâ, si attendis, libro v. cap. VII. vbi de Theatris: *Podij*, inquit, *altitudo, ab libramēto pulpiti cum coronâ & Lysi, duodecima Orchestræ diametri. Supra Podium, columnæ cum capitulis & spiris, altæ quartâ parte eiusdem diametri.* Cuius mens, vt, si Orchestra tota, in quâ Senatores, (pone eam esse graduum quattuor aut quinque) alta pedes XII: tum ipsum

** Bene Circumscripsit: quia in orbem circuibat & in ambitum.*

Magnitudo & ornatus Podij.

Vitruuius explicatus.

ipsum Podium vnius sit; columnæ eius, trium. Et addo, victoriolas etiam reponi solere in Podiis istis. Spartianus suadet in Seuero, vbi de Circi ludis: *Victoria*, inquit, *vento icta de Podio stans decidit.* Et Dio Cassius agnoscit in Theatri scænis, libro L. cũ refert inter prodigia, ventum tam grandem fuisse, ὥστε καὶ νίκης ἄγαλμα ἀπὸ τῆς τοῦ θεάτρου σκηνῆς πεσεῖν: id est, *vt & Victoriæ signum de scænâ Theatri deciderit.* Ad hoc Podium spectare soliti primi è Senatu. Nam cùm Orchestra plurium graduum esset, dignissimus habitus ille imus qui Podio proximus & Arenæ. quippe ex quo facillima spectatio. Iuuenalis:

Primi Senatorum ad Podium.

——generosior & Marcellis
Et Catulis, Paulique minoribus, & Fabiis, &
Omnibus ad Podium spectantibus.

Suetonius Aug. cap. XLIIII. *Factum decretum patrum, vt quoties quid vsquam publicè spectandum proponeretur, primus subselliorum ordo Senatoribus vacaret.* Primus, siue Imus. Ac nescio an inter ipsum Podium & Gradus spatij aliquid vacuum fuit latioris, in quo spectare soliti honorati. idque propriè, Ad podium spectare. Suadeor, quòd sellis curulibus spectasse quosdam reperio. vt Suetonius narrat de Augusto: *Commissione ludorum quibus Theatrum Marcelli dedicabat, euénit vt laxatis sellæ curulis compagibus caderet supinus.* Item, quòd sellas easdem honoris caussâ positas *absentibus, siue etiam mortuis. At sellæ eæ non est vt commodè positæ in Gradibus ipsis fuerint, commodissimè in hoc plano. Credamque Consules, Prætores, aliosq. quibus id ius, in curulibus suis ad Podium

Spatij aliquid inter Podium & Gradus.

Sellis curulibus spectabant.

* *Docui abundè ad 11. lib. Annal. Tac.*

dium ſic ſediſſe, cum lictoribus, viatoribus, & magiſtratus ſui pompâ. Tacitus hoc poſtremum ingerit libro XVI. Annal. cùm præmia deſcribit accuſatorum: *Liberto & accuſatori præmium operæ, locus in Theatro inter viatores Tribunicios datur.* ex quo neceſſum, fuiſſe eos bono honeſtoque loco, & iuxta Tribunos ipſos. Nec immeritò. vt quiſque magiſtratibus ſuis appareret. Nec magiſtratus ſolùm ad hoc Podiũ diſſignator ego colloco, ſed & Principem ipſum. cui tamen eminẽtior quidam Suggeſtus exſtructus, & velut ſua domus. Origo rei à Iulio Cæſare. quẽ Suetonius, inter alios honores quos nimios recepit, admiſiſſe ait *ſtatuam inter reges*, SVGGESTVM *in Orcheſtrâ.* Secutique Principes id tenuêre, vt clarum ex eiuſdem Suetonij Ner. cap. XII. *Icarus*, ait, *primo ſtatim conatu iuxta* CVBICVLVM *eius decidit, ipſumque cruore reſperſit. Nam perrarò præſidere: ceterùm ac cubans primũ paruis foraminibus, deinde toto podio adaperto ſpectare conſueuerat.* Ex quo facilè colligis Suggeſtum illum tectum & inædificatum fuiſſe, ad modici cubiculi formam. cui proprium etiam ſuum Podium (de eo enim, non de grandi illo Amphitheatrali neceſſariò Tranquillum capis) quod oſtiis quibuſdam *ſine* feneſtris, Arenam verſus aperiretur. Plinius hunc morem ſatis illuſtrat, laudatione ad Traianũ: quem commendat, quia ciuiliter ſuſtulit. *Digna*, inquit, *victore populo ſedes* (de Circo ſermo eſt) *viſenda cùm ceterâ ſpecie, tum quòd æquatus plebis ac Principis locus: Siquidem per omne ſpatium vna facies: nec magis proprius ſpectandi Cæſari* SVGGESTVS, *quàm propria quæ ſpectet.*

Apparitores apud magiſtratus ſuos.

Suggeſtus in Podio.

Quis repperit.

Cubiculi formâ, & nomine.

Suetonius explicatus, aliter atque vulgus.

Traianus Suggeſtum recuſauit.

ctet. Licebit ergo ciuibus tuis inuicem contueri, dabitur non CVBICVLVM *principis, sed ipsum cernere, in publico, in populo sedentem.* Sed præter hunc Suggestum, ad Podium etiam Tribunal Editoris. Cùm enim aliis honoribus, vt lictoribus & veste prætextâ, insignes voluerint eos esse qui ludos exhiberent, tum etiam altiori hac sede, in quâ præsiderent. Suspicor ex Suetonij Augusto: qui *virginbus Vestalibus*, inquit, *locum in Theatro separatim, & contra Prætoris* TRIBVNAL *dedit.* Nam quòd Prætorem nominat, eò est, quòd plerumque ludos ij exhibebant. At quin aliis etiam Editoribus is honos & is locus, non ambigo. Ad hoc Tribunal refero, quòd Vitruuius in *omni pusillo & magno Theatro* fieri vult *itinera, ascensus, pulpita,* TRIBVNALIA. lib. V. cap. VII. Quod verò ad Podium ea sedes, cùm ratio euincit, tum Suetonius qui ex aduersum collocat Vestales. Eæ autem ad Podium. Prudentius:

Tribunal in Podio.

Vestales ibidem.

An quoniam Podij meliore in parte sedentes
Spectant, æratam faciem quàm crebra tridente
Impacto quatiant hastilia.

CAPVT XII.

Quod tutamen infimo illo Podio fuerit à feris. Retia solere prætendi, benè nexa, benè firma. Versatilia item quædam ligna: Cancellos ferreos & Euripos. Sudatum in Calpurnij versibus.

ET de Podio quidem hactenus. Transeo. Imò mane, inquã ego, mane. Magnus mihi hic metus. Circumspexit Florentius, velut quærens. Sed ego

cum risu, Non pro me, ne ertes, inquam: sed pro consulibus & hoc omni Senatu Romano. quos tu quidem in Podio collocas, id est, in ipso ostio orci. Quomodo enim hîc tuti à feris? quis leo, quæ pâthera illos non inuadat, tantillo ab Arenâ interuallo? Iam si elephas aliquis. heu! Risit hîc largiter Florentius: &, ô te hominem albo epate! inquit. profectò mater tua numquam flebit. Quid tamen hîc periculi? Murus iste quem vides, quique Arenam diuidit, scito altiorem fuisse nō paullò quàm pro aspectu. Ipse corruit, & subsedit, & rudera aream alleuarunt. Non minus certè olim altitudinis habuit, cum hoc Podio, duodenos quindenósue pedes. Quæ fera hunc transiliat? Et tamen contra inopinatos quoque casus, scito à catis illis prouidè prouisum. Nam primùm retia valida, nodosa, in orbem vndique Podium hoc cingebant. Plinius ea intellegit libro XXXVII. de Neronis quodam munere: *Tanta*, inquit, *copia succini inuecta, vt* RETIA ARCENDIS FERIS PODIVM PROTEGENTIA *succino nodarentur*. Et Calpurnius, qui retia illa in Carini Venatione format & torquet ex auro:

Murus Podij olim satis altus.

Retia ante Podiū; quorum raritas scilicet non impediebat aspectum.

Retia illa per luxum inaurata.

——auro quoque torta refulgent
Retia, quæ totis in Arenam dentibus exstant.

Nec retia solùm, sed versatiles quidam trunci adpositi muro & huic Podio, cōtra scansionem omnem ferarum & insultum. Calpurnius idem allucet, sed facem parum claram:

Ligna rotantia.

——nec non vbi finis Arenæ
Proxima marmoreo peragit spectacula muro,

Sternitur

Sternitur adiunctis ebur (admirabile) truncis.
**Et coït in rutilum, tereti quà lubricus axem*
Impositos subitâ vertigine falleret vngues
Excuteretque feras.

* *Fortasse leg.* Et coit in rotulam teretem: quò lubricus axis.

Versus enim dubiæ & intricatæ scriptionis. Legerim, *Et coït in rutulam*, siue, *rotulam.* vt velit truncos eos eburatos vtrimque in rotulam coïsse, atque ita insilientis feræ impetum fregisse, & vertendo excussisse. Nescio etiam an, *in ruplum.* Nam Ruplus in Glossis, στροφεὺς γαλεάγρας, καὶ ἀποψήκτιον, cardo & vertebra caueæ. Sed mentem faciliùs versuum horum adfirmarim, quàm verba. Vult omnino transuersa quædam ligna versatilia obiecta muro, quæ feras fallerent dum enituntur. Ego hîc iterum, Anceps hoc præsidium, Florenti: & quomodò me firment versus tam infirmi? Sanè (rideas licet) ego etiamnunc in summâ caueâ spectare eligam, nec inuideam Senatui Orchestram. Contra elephantes enim & immanes illas feras, quid? Parata arma, inquit Florentius. Nam aut clathris ferreis Arenam totam circumdabant: aut, quod certius, Euripis. Valdè enim id genus metuens aquæ. Plinius libro VIII. *Vniuersi* (de elephantis loquitur) *eruptionem tentauêre, non sine vexatione populi, circumdati clathris ferreis. Quâ de caussâ C. Cæsar Dictator posteà simile spectaculum editurus, * Euripis arenam circumdedit. quos Nero Cæsar sustulit, equiti loca addens.* Et iámne securus? Haud planè etiam, inquam ego: sed perge.

Vitiosa scriptura, cui ægrè medeor.

Cōtra grandiores beluas quid præsidij.

* *Vide & Sueton. in Cæs. cap.* XXXIX.

CAPVT

CAPVT XIII.

Gradus, & eorum forma. Diuisi accuratè in suas partes. Puluilli in iis. Præcinctiones. Aditus. Viæ. Cunei. Cathedræ. Porticus. Vitruuius, Tertullianus, Martialis, Calpurnius, varij scriptores variè emendati aut illustrati.

FLORENTIVS: Gradum igitur iam promoueo ad Gradus, & ad hos Subselliorũ, vt sic dicam, colles. Non malè, colles. quia reuerâ per decliue iacentium ea forma. Itaque Calpurnius aptè descripsit:

Cliuosi Gradus.

Immensosque gradus, & cliuos lenè iacentes.

Malè enim aliquot libri, *diuos*. nec quidquam hîc sanè de puluinari. Sed vt totam hanc sedendi spectandique rationem subtili quadam Mineruâ intellegas, non crassâ: opus vt hoc omne spatium distinguam tibi per partes. Quæ erunt istæ. Gradus: Præcinctiones: Aditus: Viæ: Cunei: Cathedræ: Porticus.

Distinctio Graduum.

GRADVS appellamus, vti scis, ea ipsa loca in quîs sedebant. Sic dicti in Amphitheatris, quia ad formam scalarium graduum, alij alios consequũtur. Eorum dimensio Vitruuio expressa: *Gradus*, inquit, *vbi subsellia componantur, ne minus alti sint palmopede, & digitis sex. Latitudines eorum, ne plus pedes duo semis, ne minus pedes duo constituantur.* Palmopede, id est, pede & palmo: siue palmis quinque. Palmus enim quatuor digitos continet: Pes quatuor palmos. Sed hæc tamen Vitruuiana altitudo non conuenit gradibus Amphitheatri Veronensis. qui, Torello dimetiente,

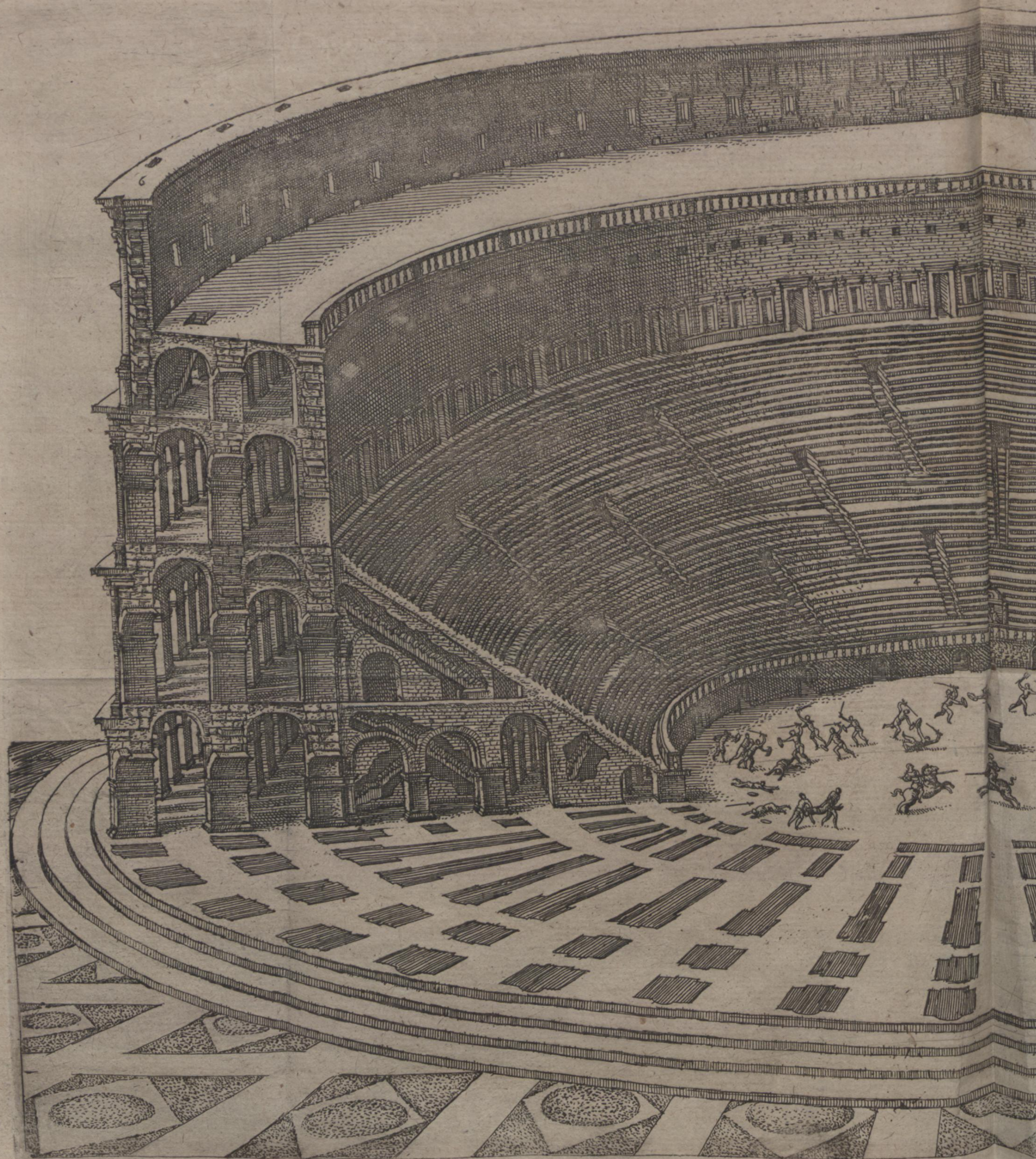
Quid hic Gradus.

Eorum dimensio.

tiente, alti dumtaxat pedem & duas vncias. id eſt, pedem & duos digitos ſemis, & paullũ quod excurrit.

AMPHITHEATRI INTER

EAM FVISSE CVM OMNIBVS

1. *Ara*, quæ sacra Ioui Latiari. de qua dixi, cap. IIII.
2. *Portulæ*, per quas immissæ in Arenam bestiæ. Eas clausas ianuis fuisse credimus: non solùm ad belluas, ne egressus patêret iam solutis; sed etiam ad aquas coërcendas, cùm iis Amphitheatrum impletum. etsi ianuæ tunc fortasse magis compactæ addi pro tempore potuêre. Vide super his portis cap. VIII. & IX.
3. *Podium*, cum suis columellis: & in medio Suggestus Imperatoris. Dixi cap. XI.
4. *Præcinctio*, siue Diazoma. id est, gradus altior & latior: cuius generis tres fuisse in Theatris Vitruuius docet. Sed in eo numero videtur etiam prima præcinctio collocanda, quæ ad ipsum Podium. Itaque sculptor noster vnâ amplius expressit. Ambigo etiam, an non aliæ præcinctio-

TERIOR FACILES QVALEM
NIBVS MEMBRIS SVSPICAMVR. Cap. XIII.

dio Sugge-

s altior &
heatris Vi-
tur etiam
ipsum Po-
mplius ex-
ræcinctio-

nes ornatæ columellis suis fuerint, vti podium ipsum.

5. *Vomitoria*, siue aditus. id est portulæ quædam quadratæ in ipsis gradibus, per quas in sedilia diffundebantur. Ad eas, minuti illi gradus scalares, vt per eos quisque ad destinata subsellia sua iret. Spatium medium inter Scalares binos, Cuneum vocamus: quia quadantenus ea forma est, vt in acie instruendâ Cuneum item vocant.

6. *Foramina*, ad transmittendos malos, quæ pauca hîc expressa; sed tamen ibant in orbem: & externè à mutulis quibusdam mali sustinebantur. Cetera opinor satis clara esse ex descriptione nostrâ, quæ capite XIII.

CAPVT XIII.

Gradus, & eorum forma. Diuisi accuratè in suas partes.

tiente, alti dumtaxat pedem & duas vncias. id eſt, pedem & duos digitos ſemis, & paullũ quod excurrit. Sed cur tam lati? parum enim ex ſymmetriâ & bono loci videtur, duos pedes & ſemis latos eos facere. Quod verum eſt: ſed latitudinem eam exigit, in contextu illo Graduum, ratio ſedendi. Pedes enim eorum qui in ſuperiore gradu ſpectant, innixi inferiori gradui proximo. qui ne læderent ſedentes alios, néue ipſi læderentur, opus habuêre aliquâ laxitate. Fortaſſe etiam ad ponè tranſeundum, ſiqui ſurgerent, aut ſedentibus iam aliis intrarẽt. Gradus autem iſti è lapide. Vnde ſcitum illud Ariſtippi, Cui bono eruditio? Huic ſaltem, inquit, ne in Theatro lapis ſedeat ſuper lapidem. Quamquã & ſæpe è ligno. Serò repertum, vt puluilli inſternerentur Senatui: idque primus Caligula inſtituit. Dio Caſſius: τά τε προσκεφάλαια τοῖς βυλευταῖς, ὅπως μὴ ἐπὶ γυμνῶν τῶν σανίδων καθίζωνται, πρῶτον τότε ὑπετέθη, καὶ πίλοις σφισι τὸν Θετταλικὸν τρόπον ἐς τὰ θέατρα φορεῖν, ἵνα μὴ ἡλιώσει ταλαιπωρῶνται, ἐπιτράπη. id eſt: *Puluilli tunc primùm Senatoribus, ne nudis aſſeribus inſiderent, ſubiecti, & pileos Theſſalicos in Theatra iis inferre conceſſum, ne inſolatione torquerentur*. Ait clarè, Senatui tantùm: poſteà tamen id etiam Equiti conceſſum, ex Iuuenali:

——exeat, inquit,
Si pudor eſt, & de PVLVINO *ſurgat* EQVESTRI
Cuius res legi non ſufficit.

PRAECINCTIONES ſequũtur. quas, ſi benè capio, non aliud cenſeam quàm Graduum interualla & diuiſiones quaſdam in orbem. Vitruuius aliquoties nominat: ſed, vt in re tunc clarâ, deſcribit parum

Cur latiores facti.

E lapide fuiſſe, plurimum.

Puluilli iis impoſiti.

Quid Præcinctiones.

clarè. *Præcinctiones,* * inquit, *ad altitudines Theatrorum pro ratâ parte faciendæ videntur : neque* * *altiores quàm quanta Præcinctionis Itineris sit latitudo.* Iterum: *Gradationes scalarum contra quadratorum angulos dirigantur ad primam Præcinctionem.* Videtur autem siue ad Vomitoria & ipsos Aditus; siue in discriminibus Orchestræ, Equestrium, Popularium, Gradus quosdam latiores altioresque struxisse, qui reliquos minores velut præcingerent & complecterentur. Vnde & nomen. Torellus certè obseruat in illo Veronési, * Gradum esse circa medium qui duos pedes & vncias sex altus: cùm reliqui tantùm, pedem & vncias duas. Atque ea profectò Præcinctio. etsi Vitruuius & res ipsa, plures suadent vnâ. Balthеus id alio nomine vocatur, à pari caussâ: quia velut* cingulum quoddam latum. Calpurnius in Amphitheatro Carini:

Balthеus en gemmis, en illita porticus auro.

Tertullianus De Spectaculis: *Vias enim vocant cardines Baltheorum per ambitum.* Ex quo disce, ad Cingula etiam ista fuisse Vias. Diazomata item, Græcanicâ voce, commodè adpellat Vitruuius cap. VII. *Gradus, diazomata, pluteos.*

ADITVS deinde. qui in ipsâ gradatione portæ quædam siue ostia, per quæ ab exterioribus porticibus venitur & descenditur in ipsas sedes. De his Architectus: *Aditus complures & spatiosos oportet disponere, nec coniunctos superiores inferioribus, sed ex omnibus locis perpetuos & directos, sine inuersuris faciẽdos: vti cùm populus dimittitur de Spectaculis, ne comprimatur, sed habeat ex omnibus locis exitus separatos sine impeditione.*

Vomi-

* Cap. III. lib. V.

* id est: Cingulum non altius sit, quàm latum. est illud ipsũ subcingulare Iter de quo mox.

* Et apparẽt clarissimè Præcinctiones in Theatris.

Balthei.

* Eáque re Zodiaci Zona, etiã Balthеus à Manilio vocatur.

Diazomata.

Aditus, quid appellemus.

Vomitoria appellat Macrobius, voce vulgi. libro VI. Saturnal. cap. IIII. Ad illud Virgilij —— *totis vomit ædibus vndam. Pulchrè & antiquè. Vnde & nunc Vomitoria* (alij libri, *Vomitaria*) *in spectaculis dicimus, vnde homines glomeratim ingredientes in sedilia se fundunt.* Atque hæc foramina perspicua in hisipsis Graduum reliquiis, itemque in illo Veronensi. Vomitoria dicti.

Ad VIAS venio. quæ, auctore Tertulliano, hîc duplices. *Vias enim vocant, cardines Baltheorum per ambitum, & discrimina Popularium per procliuum.* Optimè eruditus scriptor. Vult enim Vias alias esse, quæ ad* cardines siue limites Baltheorum, in circuitu: alias, quæ à Vomitoriis illis, in descensu. Itaq. ait, per procliuum. Sed cur Popularium tantùm meminit? eaque discriminari, & in Cuneos suos tribui, Viis illis secantibus, vult? Adhæresco. Excludere enim apertè Equestria & Orchestram videtur: aliter quàm* Suetonius, qui Cuneos in his agnoscit: ergo & Vias. Sed Popularia largè fortasse acceperit scriptor Afer, pro omni populi consessu. Vias has modò Itinera, modò Scalaria Vitruuius appellat. sed Scalaria tamen propriè, Vias quæ inter Cuneos ad ascensum aut descensum. In his Viis qui locum non habebant, quique, vt suo verbo dicam, excuneati erant, spectabant stantes. Tertullianus: *Nam apud spectacula & in Viâ statur.* Martialis facetè de falso quodam equite, lib. V.

Viæ inter Gradus, duûm generum.

* *Has vias, vocat Itinera Præcinctionũ Vitr. cap. III.*

De Tertulliani loco obscuro.

* *Vide iam nunc in Cuneis.*

Discrimen aliquod inter Itinera & Scalaria.

In Viis, exclusi spectabant.

Sedere primo solitus in gradu semper,
Tunc cùm licebat occupare, Manneius,
Bis excitatus terque, transtulit castra,
Et inter ipsas penè tertius sellas

Poſt Caiumque Luciumque conſedit.
Illinc cucullo proſpicit caput tectus,
Oculoque ludos ſpectat indecens vno.
Et hinc miſer deiectus in VIAM *tranſit,*
Subſellioque ſemifultus extremo,
Et malè receptus altero genu, iactat
Equiti ſedere, Lectioque ſe STARE.

Martiali lux data.

Cuius epigrammatis ſententia iſta. Manneium ſolitum ante Domitiani edictum ſedere inter equites, & quidem in Equeſtrium primo gradu, qui ad Orcheſtram. Sed agnitum & pulſum aliquoties à diſſignatore Lectio, tranſiſſe tãdem ad ſummam caueam, & ſpectaſſe inter plebem & pullatos. tantumnon inter cathedras muliebres. Sed illinc quoque deiectum, ſpectaſſe in Viâ ſemi-ſtantem. Atq. huius ſententiæ etiam illud Taciti eſt, lib. XVI. de militibus, qui à Nerone diſpoſiti *Per cuneos* STABANT, *nequod temporis momentum impari clamore, aut ſilentio* ſegni præteriret.* Nam ſtetiſſe eos ſentio in his vtriſque Viis.

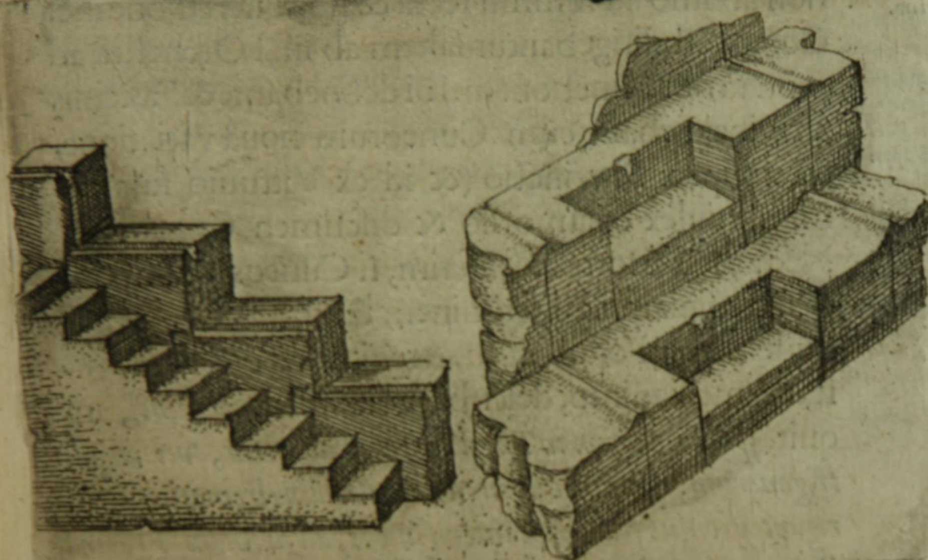
* *Malo*, ſegne.

Dimenſio Viarum.

Latitudo Itineris ad Baltheum, mihi ignota. cenſeo non minus, trium quatuórue pedum. Si enim vulgarium Graduum, Vitruuio definiente, duo pedes & ſemis: quídni duplum iſtis? At Scalarium ſiue Aſcenſuum altitudo, in Veronenſi apparet ſemipedis & vnciæ: latitudo, pedum binûm. Humiliores ergo aliis ſedentariis Gradibus, parte dimidiâ. Addo, Canaliculas quaſdam & deriuationes aquarũ ad oram extremam Graduum fuiſſe, quà Scalaria incipiebãt. Apparent in fragmentis lapidum.

Canaliculæ in gradibus.

& vſum

& vsum, credo, habuerunt siue aquæ cælestis deriuandæ, siue potiùs humanæ. Nam cùm dies totos in spectaculis persederent, quin vrina reddenda fuerit, non ambigimus: eique vsui tribuimus hos incisos canales. Nam ad pluuiam, scire te volo pendulos leuiter & procliues omnes gradus fuisse.

At CVNEI iam (Alexis κερκίδας dixit) inter has Vias medij. Quidquid enim sedilium diuiditur Præcinctionum Itineribus, & secatur lateralibus Viis, in hoc nomen id venit. Nomen datum à formâ. quia reipsâ Scalarum directio talis, vt ab imo ordiens magis diffunderetur in altum: redderetque cunei formam. Hoc modo, vide. Digiti enim potiùs res est,

Cunei spectaculorum.

quàm

Directio Scalarium alterna.

quàm linguæ: Sed hoc mihi nota, Vias istas Scalares non ab imo ad summũ rectà & sine intercisione isse. Contrà est. dirigebantur saltem ab imâ Orchestrâ ad primam Præcinctionem. Ibi desinebant. &* alternis aliæ incipiebant, cum Cuneorum nouâ variatione. Ita si triplex Præcinctio (& id ex Vitruuio suspicamur:) triplex etiam ordo & discrimen Cuneorum. Nec absurdè fortasse senserim, si Cuneos & Præcinctiones finiam ac discriminem limitibus Orchestræ, Equestrium, Popularium. Architectus noster Augustalis, meo animo, describit non obscurè: *Cunei*, inquit, *spectaculorum in Theatro ita diuidantur, vti anguli trigonorum, qui currunt circa curuaturam circinationis, dirigant ascensus scalasque inter Cuneos, ad primam Præcinctionem. Suprà autem alternis Itineribus superiores Cunei medij dirigantur.* Et adde quæ scribit cap. VIII. *Gradationes scalarum inter Cuneos & sedes dirigantur ad primam Præcinctionem. ab eâ Præcinctione inter eas iterum mediæ dirigantur*: Et sanè hæc præscriptio in parte appâret in Theatro Veronensi ad Athesim: quod deformauit (etsi παχύτερον) Torellus. Atque hi Cunei Theatrorum, qui in scriptoribus crebri. Iuuenalis:

** Quod quidem clarissimè in Veronensi apparet.*

Exempla & loca de Cuneis.

——Cuneis an habent spectacula totis
Quod securus ames?

Martialis: *Æra sed à Cuneis vlteriora petis.*

Inde Theatrum Cuneatum Virgilio aut Seuero:

——Cuneati læta Theatri
Seditio.

Et Ausonio: *Cuneata creuit hæc Theatri immanitas.* Inde Excuneandi verbum, id est eiiciẽdi & velut extra

Cuneum

Cuneum excludendi, vſurpatum Apuleio. Hi Cunei, certi certis adſignati. Suetonius in Aug. cap. XLIIII. *Militē ſecreuit à populo.* * *Maritis è plebe proprios ordines* (id interpretor, vel ordines aliquot ſubſelliorum, vel etiam Cuneos) *adſignauit. Prætextatis* CVNEVM *ſuum; & proximum, pædagogis.* Ad diſcrimina hæc Cuneorum quiq. in iis ſedebant, alluſiſſe mihi Tertullianus videtur De Reſurrectione carnis: *Igitur quātum ad hæreticos, demonſtrauimus quo cuneo decurrendum ſit à nobis.* Cuneos autem etiam Equitum & Senatorum fuiſſe, clarè docet Suetonius Domit. cap. IIII. *Die proximo omne genus rerum miſſilia ſparſit. & quia maior pars intra Popularia deciderat, quinquagenas teſſeras in ſingulos Cuneos Equeſtris ac Senatorij ordinis pronūciauit.* Et Virgilius, plebis item ac patrum agnoſcit:

——hunc plauſus hiantem
Per Cuneos (geminatus enim) plebiſque patrumq́ue
Corripuit.

Ad CATHEDRAM iam peruēni. quam ſolus Tertullianus mihi in Amphitheatris ſuggerit: *Cathedra,* inquit, *vocatur, ipſe in amfractu ad conſeſsū ſitus.* Et intellegítne amfractum in ſingulis gradibus? an potiùs ſuperum locum, vbi cliui ſubſelliorū deſinunt, & murus incipit qui porticum facit, cliuoſq́ue illos velut frangit? Nam plani aliquid ſpatij ibi fuiſſe videatur, vnde Cathedris poſitis ſpectarent. Poſſis Calpurnium ad hanc ſententiam flectere:

Venimus ad ſedes, vbi pullâ ſordida veſte
Inter fœmineas ſpectabat turba Cathedras.

Nam fœminæ & pullati *non niſi ex ſuperiore loco ſpectabant,*

Cunei certi, certis adtributi.

* *Martial. alluſit lib.* V. Sedere in equitum liceat an tibi ſcamnis, Videbo Dindyme. haud licet maritorum.

Obſcura Tertulliani dictio explicata.

Cunei etiam Senatorum & Equitum.

Quid Cathedra incertè dictū.

Cathedræ fœmineæ.

stabant, ex Augusti decreto quod Suetonius memorat cap. XLIIII. Sellas etiam Martialis nominat, nescio an pro cathedris, an pro subselliis graduum ipsorum. Nã tenebræ mihi adhuc in isto eius versu:

Retractatus Martialis versus.

Et inter ipsas pænè tertius sellas
Post Caiumque Luciumque consedit.

Rettuli quidem suprà ad fæmineas sellas: sed repugnante, vt vereor, poëtâ, qui non vult Equestria eum egressum, sed in aliquâ semper eorum lineâ hæsisse. An sellæ etiam virorum? easq. in gradibus ipsis collocabant? Ita prona quidem facilisque sententia sit, vt dicat misellum hunc irrepsisse inter Caij Luciique sellas, & pænè tertium sedisse cum duobus. sed ex illis quoque latebris protractum. Et sanè de sellis allatis & illatis, quidam mihi suadent. Suetonius Nerone, cap. XXVI. *Interdiu quoque clàm gestatoriâ sellâ delatus in Theatrum, seditionibus Pantomimorũ ex parte Proscænij superiore signifer simul ac spectator aderat.* Iuuenalis, in suo illo non inuidendo voto:

De sellis dubitatio nostra.

——*& duo fortes*
De grege Mæsorum, qui me ceruice locatâ
Securum iubeant clamoso insistere Circo.

Vitruuij etiam ambigua verba: *Gradus, vbi subsellia componantur.* Tamen magis est vt aliter fuerit, ex iis quæ suprà dixi. Et Suetonij Iuuenalisque loci, euincunt non nisi de supero loco, quod fatemur vltrò. An ergo in Martiali scribendum, *tertias sellas?* capimusque pulsum eum à primo subsellio ad tertium? Sed quam sententiam aut acumen tum habebit, τὸ *pænè?* Iterum dico. parũ mihi in hoc versu lucet aut liquet.

Tentatus Martialis, sed vereor vt manu parum faustâ.

At de

At de PORTICIBVS superioribus, è quîs tenuiores spectabant, satis certum. Calpurnius tangit. Porticus quid.

——en illita porticus auro

Certatim radiat.

Hanc supremam partem Dio ἀψῖδα θεάτρου dixit, in Nerone: Καὶ ἐλέφας ἀνήχθη, inquit, ἐς τὴν ἀνωτάτω τοῦ θεάτρου ἀψῖδα. id est: *Elephas sublatus est in summum fornicem siue arcum Theatri.* Nec malè. quia porticus illæ, vt videtur, arcuato opere tectæ. Certè tectæ. Vitruuius: *Tectum porticus*, inquit, *quod futurum est in summâ gradatione.* Ideoque non vanè suspicer à Tertulliano, Cameras, vocatas, De Spectac. *Deus etiam extra cameras, & gradus, & * apulias oculos habet.* Vbi de Apuliis, digitum tollo: & fateor me nō posse hiscere probum de iis aut probabile verbum.

Easdem videri cum Cameris.

* Quasi αὐλαίας, quidam explicant. audio & Thalmudicos Apulium, vocare Cubiculum.

Hîc inserenda 11. forma.

CAPVT XIIII.

De ordine & locis in sedēdo. Quando discrimen id factum. De Orchestrâ, de Equestribus: & Tribunos quosdam nouos fuisse inter Equites. De Popularibus. deque loco Pullatorum & Fæminarum.

LOCVM & eius membra satis descripsi. ad cuius tamen lucem nonnihil etiam faciet, si ordinem Ordinum in consessu noris & discrimen. Populi enim Romani, vt scis, prisca diuisio, in Senatum, Equitem, Plebem. His discreta in Spectaculis sua loca, & Gradus. In Theatris quidem iam olim lege Rosciâ: at non ita diu in Circo & Amphitheatris. Promiscuè enim ibi spectabāt & quouis loco liberè, quamdiu li-

Populi Romani tres ordines.

Diu confusio in Amphitheatrali spectaculo.

diu libertas Romæ. Plutarchus indicat in Sullâ: ἦν μὲν, inquiens, θέα μονομάχων. οὔπω δὲ τῶν τόπων διακεκριμένων, ἀλλ' ἔτι τοῦ θεάτρου συμμιγοῦς ἀνδράσι καὶ γύναιξιν ὄντος, ἔτυχε πλησίον τοῦ Σύλλα καθεζομένη γυνὴ τὴν ὄψιν ἐμπρεπὴς καὶ γένους λαμπροῦ. i. *Spectaculum quidem gladiatorum erat. Locis autem ad spectandum nondum tunc discretis, sed mixtim sedentibus viris fæminisque: accidit, vt propter Sullam mulier quæpiam sederet, facie & genere honesto.* At id mutatum sub Principibus: & discrimina dignitatum facta, bono iure. Nec subtiliter hîc tempora exsequar. *quid opus? Hoc scito, Senatui in Amphitheatris quoque suam sedem fuisse, suam Equiti, suam Plebi. illam, Orchestram dixêre: alteram, Equestria: tertiam, Popularia. De Orchestrâ vbique obuium. quæ vox nata in scænâ & pulpito, transiit communi abusu quodam ad alios etiam ludos. Sedes illi, vt Vitruuius ait, *inter gradus imos.* Is enim locus quia Scænæ & Arenæ proximus, ideoq. oculis auribusque expositus, optimus habitus spectioni, siue auditioni. Cicero de Senectute: *Vt Turpione Ambiuio magis delectatur, qui in primâ caueâ spectat quàm qui in vltimâ.* Horatius:

Vt propius spectes lachrymosa poëmata Puppi.

* Feci enim accuratè in Comment. ad lib. XIV. Taciti.

Orchestræ vox, Græco ortu.

Vbi fuerit.

In imis gradibus, qui optimi spectioni.

Magnitudo eius, vt coniicio, in gradibus quattuor aut quinque. aut fortasse pluribus, vt etiam Sacerdotibus ibi locum demus, & sociarum gentium legatis. Equestria autem, Senecæ nominata VII. De Benef. *Equestria omnium equitum Romanorum sunt. in illis tamen, locus meus fit proprius, quem occupaui.* Item Suetonio, in Calig. *Decimas maturiùs dabat, vt Equestria ab infimo quoque occuparentur.* Et allusit argutatrix illa

Equestria.

apud

apud Petronium: *Ego etiamsi ancilla sum, nūquam tamen nisi in equestribus sedeo.* Ea Equestria lege veteri Quattuordecim gradus tenuêre. itaque passim legas sedere in Quattuordecim: & pro ipsâ Equestri dignitate in Senecâ: *At mehercule multis Quattuordecim Gradus sunt clausi: non omnes Curia admittit.* Lege dico veteri. nam vt idem numerus sub Principibus fuerit, aucto immaniter numero equitum, non herclè inducor ad credendum. Et impellit me in alia omnia Calpurnius, qui ostendit totam mediam superioremque caueam occupatam ab equite, ludis illis celebribus Carini: Quàm ampla fuerint. Aucta videri sub Principibus.

Venimus ad sedes vbi pullâ sordida veste
Inter fæmineas spectabat turba cathedras.
Nam quæcumque patent sub aperto libera cælo,
Aut eques, aut niuei loca compleuêre Tribuni.

Ostendit se in porticu summâ spectasse inter fæminas, quoniam Gradus omnes qui sub dio, occupati ab Equite aut Tribunis. Nam hos quoque addit. nec intellegit illos notos Plebeios (caue erres:) sed Militares inprimis: fortasse & alios, qui vario agnomine sub Principibus nati. De quo copiosè dicendi non hîc* locus. Ouidius aptè ad hanc rem in Fastis lib. IIII. vbi quemdam militiâ functum in Equestribus sibi adsidentem loqui facit: Tribuni inter Equites spectabant. * Dico proprio libro, De magistratibus.

Dux mihi Cæsar erat, sub quo meruisse Tribunus
Glorior, officio præfuit ille meo.
Hanc ego militiâ sedem, tu pace parasti:
Inter bis quinos vsus honore viros.

Et eodem illo Tribunicio iure spectasse se in Equite Martialis ait:

—— vidit me Roma Tribunum,
Et sedeo quà te suscitat Oceanus.

Martialis quomodo eques.

Nam quòd de ære magno huius poëtæ suspicere, aut censu fuisse Equitem: errabis. tenue semper & exsuccum hoc genus. Ipse id renuit, loco alio, & paupertatem clarè præfert:

Sum, fateor, semperque fui, Callistrate, pauper,
Sed non obscurus nec malè notus eques.

Inter Equites igitur, quia adnexum hoc Tribuniciæ illi dignitati. Et quidem hi Tribuni in Gradibus primis spectabāt, ex Horatiano vetere interprete: qui ad locum illum Epodōn, in Mænam: *Sedilibusque magnus inprimis Eques*: commodè notat, *Otho*, inquit, *quattuordecim Gradus in Theatro equiti separarat, ex quibus primi Tribuniciis potestatibus vacarent.* Popularia sunt loco tertio. & nomen eâ notione reperies in Suetonij Claudio, cap. XXV. *Germanorum legatis in Orchestrâ sedere permisit, simplicitate & fiduciâ eorum motus, quòd in Popularia deducti, cùm animaduertissent Parthos & Armenios in Senatu sedentes, ad eadem loca spontè transierant.* Et in Domitiano, verbis quæ rettuli suprà. Vlpianus etiam *Milites stationarios* disponi à Præfecto vrbis vult, *ad tuendam Popularium quietem.* Callistratus, in spectaculis *Iuuenes quosdam accommodare se turbulentibus adclamationibus Popularium* scribit. Et scio vtrumque intellegere hunc plebis consessum. Plebis. nam etsi populi voce vtuntur, quæ communis tribus ordinibus: tamen hîc pro vnâ eius & vberiori parte. Vti & apud Iuuenalem:

Popularia.

Vide Epistolic. nostras, lib. III. ep. XVIII.

Populi vox pro solâ plebe interdū.

Æquales illic habitus, similemque videbis
Orchestram & populum

Intelle-

Intellegit enim, in hac ipsâ Spectaculorum re, plebem. Popularibus autem adtributi reliqui omnes Gradus. id est Cauea media, & Summa. Nam Ima Senatui & Equiti vacabant. Itaque propter granditatem, discrimen aliquod in ipsis popularibus: & pro variâ conditione plebis, varij adsessus. Quosdam, imò plerosque Suetonius expressit Augusto: *Militem secreuit à populo. maritis è plebe proprios ordines adsignauit. prætextatis Cuneum suum. & proximum, pædagogis. sanxitque nequis pullatorum mediâ caueâ sederet. Fæminis ne gladiatores quidē, quos* promiscuè spectari solemne erat, nisi ex loco superiore spectare cōcessit.* Vbi de Pullatis quod ait, illustrant Calpurnij versus:

Popularia ipsa iterum diuisa.

* Suprà, ex Plutarcho.

Pullati ad superos relegati.

O vtinam nobis non rustica vestis adesset!
Vidissem propiùs mea numina. sed mihi sordes
PVLLAQVE *paupertas & adunco fibula morsu*
Obstiterunt.

Ostendit enim se rusticum & pullatum spectasse in caueâ summâ, procul à Podio vbi Princeps. Ideò apud Senecam De Tranquillitate, *Verba ad summam Caueam spectātia*, sunt vilia & ad gustum minutæ plebis. At quòd Fæminæ in summo: etiam Propertius tuus ostendit, vbi præcepta æmulantis Cynthiæ:

Item Fæminæ.

Tu neque Pompeiâ spatiabere cultus in vmbrâ,
Et cùm lasciuum sternet arena forum
Colla Caue inflectas ad SVMMVM *obliqua theatrum.*

Propertij alia distinctio & intellectus.

Ita legendi & iungendi ij versus. & mens est, Cùm Gladiatores in foro: caue oculos adiicias, tu qui in equite spectas, ad loca summa, vbi mulieres.

CAPUT XV.

Confusa aliquando locorum series: eaque occupata. Æs pro Locis. Plautus explicatus, & Suetonius, & Martialis. Dissignatores, eorum munus. Excitare. Tribuni Voluptatum.

ET hi quidem limites, hic ordo. quem tamen migrabat & miscebat sæpe Quiritium turbida plebs. Auidi enim multi ludorum, & exclusionis metuentes, loca de multâ nocte occupabant, & inhærebant vt suis. Lampridius in Eliogabalo: *Serpentes per Marsicæ gentis sacerdotes collegisse fertur: eosque subitò ante lucem, vt solet populus ad ludos celebres conuenire, effudisse.* Benè dixi, occupabant. eo enim verbo id vulgò notabant. Martialis:

Occupare propriè, quid.

Tunc cùm licebat occupare, Manneius.

Spartianus in Iuliano: *Ad Circense spectaculũ itũ est: sed occupatis indifferenter omnium subsellis, populus geminauit conuicia in Iulianum.* Suetonius Calig. cap. XXVI. *Inquietatus fremitu gratuita in Circo loca de mediâ nocte occupantium, omnes fustibus abegit.* Ait Tranquillus, *gratuita loca.* Ergóne aliquid aliâs pendendum? Apparet: & quidem prisco etiam æuo. Certè Plautina Prologus, (etsi non Plauti) id indicat receptum in seruis:

Loca pretio aliquo distributa.

Plauti antelogio lux.

Serui ne obsideant, liberis vt sit locus.
Vel æs pro capite dent: si id facere non queunt,
Domum abeant.

Græci hæc Ὀπτήρια appellâsse videntur: quæ explicãt in Callimacho Scholiastæ, τὰ ὑπὲρ τοῦ ἰδεῖν δῶρα. *dona, videndi caussâ.* Nec in seruis hoc tãtùm, sed receptum etiam

etiã in aliis è plebe opinor, qui Locariis nescio quid pro sedibus pendebant. Ita appellat Martialis, qui loca dissignabant. In Hermetis gladiatoris laudibus:

Hermes suppositicius sibi ipsi:
Hermes diuitiæ Locariorum:
Hermes cura laborque ludiorum.

Nã Locarij, meo animo, non aliud hîc quàm Dissignatores. Quos Tertullianus in ludis agnoscit, libello De Spectaculis: *A templis & aris, inter tribus & tibias, duobus inquinatissimis arbitris funerum & sacrorum, Dissignatore & aruspice.* Plautina eadem illa Prologus agnoscit in scænâ:

Neu dissignator præter os obambulet.

Quin etiam lictores illis attribuit:

——neu lictor verbum aut virgæ mutiant.

Qui enim hoc refert ad lictores magistratuum: errat. Nullæ in hac Histricâ prouinciâ eorum partes. Sed vt Dissignatores in funere publico lictores comitabantur, seuerioris imperij caussâ & ordinis seruandi: sic in Theatris. De funebri Dissignatore, Horatij illud nosti,

——dum ficus prima calorque
Dissignatorem decorat lictoribus atris.

Non quia proprij Dissignatorum vlli apparitores (viles enim ipsi olim & fortasse inter libertinos:) sed accipiebant à* Domino funeris & Editore ludorum. Ex hoc genere, Lectius ille & Oceanus apud Epigrammatarium: nec magistri illi aut Præfecti ludorum (nugę istæc interpretum) sed meri Dissignatores. Quorum tamen dignitas sub Principibus aucta.

Et Martiali.

Locarij, qui homines locant, dispenuntque.

Dissignatores cum lictoribus.

* *In Saturnalibus dixi, lib. 1.*

Creuit eorũ dignitas.

Vlpianus benè monet l. IIII. De his qui not. infamiâ: *Dissignatores, inquit, quos Græci βραβευτὰς appellant, artem ludicram non facere Celsus probat: quia ministeriũ non artem exerceant. Et sanè locus iste hodie à Principe non pro modico beneficio datur.* Horum munus, ordinibus sua loca adnotare, pellere occupatores ab alienis. Facetè sæpe meminit acutus & capitalis ille Hispanus, per occasionem edicti Domitiani, quo *licentiam in equite promiscuè spectandi* (quæ contra leges eruperat) *cohibuit.*

Pellebant loco non dignos.

Et id dicebant theatrali verbo, Excitare aut Suscitare.

Excitare.

Bis excitatus terque, transtulit castra.

Alibi: *Et sedeo quà te suscitat Oceanus.*

Suetonius Augusto, cap. XLIIII. *Cùm spectaculo ludorum gregarium militem in Quattuordecim sedẽtem excitari per apparitorem iussisset.* De quâ eâdem re Appianus: καὶ ὁ Καῖσαρ τὸν στρατιώτην ἀνέστησε. Sed addo etiam labente æuo, præter Dissignatores, videri fuisse digniore quodam nomine Tribunos: qui electi ad moderandas & temperandas ludicras populi voluptates. ij dicti, Tribuni Voluptatum. Quorum formula & munus, apud Cassiodorum libro VII. Variar. Epist. X.

Tribuni voluptatum.

CAPVT XVI.

Tubi occulti in Amphitheatris ad Sparsiones. Eas è croco diluto fuisse. Appuleius emendatus. Videri eumdem liquorem è statuis emissum. Pluria ad hanc rem exempla.

VIDEOR de loco omnia dixisse: certè ea quæ in aperto. Nam quin lateant etiamnũc quædam, non nego: quæ tamen, lucis tuæ caussâ, protraham

in claram lucem. In eo genere tubi sunt siue fistulæ: quæ in imo & summo Amphitheatro dispositæ, eâ arte & fine, vt odoratum quemdam humorem eiacularentur leuiter & inspergerent in sedentes. Is humor, è croco plerumque. Seneca epist. XCI. *Utrum tandem sapientiorem putas, qui inuênit quemadmodum in* IMMENSAM ALTITVDINEM CROCVM LATENTIBVS FISTVLIS *exprimat*? Idem libro II. Quæst. Natural. *Numquid dubitas quin* SPARSIO *illa, quæ ex fundamentis* MEDIAE ARENAE *crescens, in* SVMMAM ALTITVDINEM AMPHITHEATRI *peruenit, cum intentione aquæ fiat*? Apuleius lib. X. *Tunc de summo montis cacumine per quandam latëtem fistulam in excelsum prorumpit vino crocus* (ita emẽdo ex vet. codice nostri Giselini) *diluta, sparsimq. defluens pascentes circa capellas odorato perpluit imbre.* Benè Apuleius, *odorato imbre.* quia è fistulis illis, per minuta quædam foramina stillabat is liquor in modum imbris. Et signatè locutus est Antonius Musa apud Senecam patrem, qui *Sparsiones, odoratos imbres* dixit. Vbi magnus ille Turnebus à se & à vero abit, dum tentat sufficere *adoratos imbres*: & perperàm ad missilia refert. Nam rorem illum ingeniosum, Sparsiones vocabant aptè. Glossæ priscæ: *Sparsio* Κρόκος ὁ ῥαινόμενος. Et Martialis Spargendi verbo in eo vsus:

Hoc rogo non melius, quàm rubro pulpita nimbo
SPARGERE, *& effuso permaduisse croco?*

Et nimbum item aliquoties appellat: vt libro I.

Et Cilices nimbis hîc maduere suis.

Fistulæ Amphitheatrales.

Spargebant crocum ex imâ Arenâ.

Apuleij correctio.

Sparsiones propriè.

Eæ cum imbre aut nimbo comparantur.

Libro IX.

Lubrica Corycio quamuis sint pulpita nimbo.

Nec è fistulis solū hic imber, sed scito magis inuento è statuis expressus, velut humanus quidam sudor. Lucanus clarè indicat:

E statuis etiam fusæ.

Utque solet pariter TOTIS *se effundere* SIGNIS
Corycij PRESSVRA CROCI: *sic omnia membra*
Emisere simul rutilum pro sanguine virus.

Et ex Theatri Marcelli configuratione conspicuum, in mediâ & summâ Præcinctione statuas plures fuisse, partim ad ornatum, partim ad hunc vsum. Eas autem scire licet concauas fuisse: & per immissas* fistulas ferreas siue æneas, minutis foraminibus, velut per poros & membra expressum hunc humorem. non sine præsenti quidem auxilio & manu administrorum, qui in parte infernâ. Ego interrumpens, Hæc mihi mira, inquam: sed dic tamen, oro te, clariùs, quomodo crocus exprimi arida potuerit in hūc imbrem? Non enim capio. Ille concusso capite & ridens, Crocúsne mera aut arida? inquit. Mi iuuenis erras. Vino diluta fuit, vt Apuleius tibi præibat, si filum attentè sublegisses eius sermonis. Mixtum videlicet tritumq́. florem eum herbæ fuisse cum vino: quod colorem deinde adsumeret & odorem. Plinius aperit: *Crocum*, inquit, *vino mirè congruit, præcipuè dulci, tritum ad Theatra replenda.* Itaque liquidum crocum Ouidius dixit:

Quas fistulas grandes fuisse suspicamur, & alias minores, quæ ab illis diffusæ per membra. Quoque modo id fieri potuerit.

Crocus non ipsa, sed vinum, eâ tinctum ad sparsiones.

Nec fuerant liquido pulpita rubra croco.

Et fluxisse eū per Gradus, Spartianus in Hadriano: *In honorem Traiani balsama & crocum per Gradus Theatri flue-*

Per Gradus fluebat.

tri fluere iussit. Vbi de Balsamo item notabis, etsi minus id crebrum. At de Croco, in omnibus spectaculis protritum: etiam Scænicis. Ideoq. solemnes crocos Propertius agnominauit:

Etiam balsamum.

Pulpita solemnes non oluêre crocos.

Adeò vt etiam supinorum hominũ deliciis è Theatris in cõuiuia sparsiones migrarint, & eâdem illâ arte vnguentis perfusi conuiuæ. Plutarchus de Othone narrat, disposuisse eum in triclinio variis locis ἀργυροῦς καὶ χρυσοῦς σωλῆνας, ὥσπερ ὕδωρ τὸ μύρον ἐκχέοντας: *argenteos atque aureos canales, instar aquæ, vnguenta fundentes.* Quod item in Neronis nepotinis sumptibus Tranquillus recensuit, cap. XXXI. *Cœnationes eius laqueatæ tabulis versatilibus eburneis, vt flores: & fistulis, vt vnguenta desuper spargerentur.* Ita enim eum locum legamus: quoniam duo ibi versatilia, & Tabulæ ad flores, & Fistulæ ad vnguenta.

Sparsiones vnguentorum in conuiuiis, ab hoc inuento.

Suetonius rescriptus.

CAPVT XVII.

Vela in Theatris & Amphitheatris. Quando eorum vsus cœperit. Colorata ea fuisse. aliquando serica, aliquando et purpurea, auro distincta. Testimonia plura.

TEGMEN etiam Amphitheatri latet: quod superduci solet, arcendo æstui ac soli. Tegmen hoc è velis. Primus inuentor rei Q. Catulus: aut certè iam inuentæ, primus Romæ imitator. Valerius Maximus: *Religionem ludorum, crescentibus opibus, mox secuta lautitia est. Eius instinctu Q. Catulus Campanam imitatus luxuriam, primus spectantium consessum velorum vmbraculis texit.* Ammianus de eâdẽ re libro XIIII.

Vela à Q. Catulo reperta.

Ex turbà verò minimæ fortis & paupertinæ, in tabernis aliqui pernoctant atris, nonnulli velabris vmbraculorum Theatralium latēt. quæ Campanam imitatus lasciuiam Catulus in Ædilitate sua suspendit omnium primus. Plinius libro XIX. de velis: *Posteà in Theatris tantùm vmbram fecère. quod primus omnium inuēnit Q. Catulus, cùm* * *Capitolium dedicaret.* Eius ritus vestigia in ipsis Amphitheatris, vbi Foramina in summis lapidibus ad funes velorum illigandos. vt in Nemausensi illo clarè: & in summo hoc Romano quædã grandiora, per quæ coniicimus traiici & in altum dirigi antennas solitas, velorum funes sustinentes. At ipsæ deinde antennæ siue mali, per foramina ea immissæ & demissæ mutulis quibusdam excipiebantur, firmitatis causâ. Ad antennas autem subrectas, funes trãsuersim ligati & extensi, super quos, ducta vela. Testimonia etiam sparsa in veterum scriptis. Propertius:

Et modò tam pleno fluitantia vela Theatro.

Suetonius in Caio: *Gladiatorio munere, reductis interdum flagrantissimo Sole velis, emitti quemquam vetabat.* Martialis:

Quamuis non modico caleant spectacula sole,
Vela reducuntur cùm venit Hermogenes.

Vitruuius præfatione lib. X. *In muneribus quæ à magistratibus, Foro gladiatorum Scænisque ludorum, quædam dantur, quibus nec expectatio nec mora conceditur: vt sunt sedes spectaculorum,* VELORVMQVE INDVCTIONES. Lampridius in Commodo: *Cùm illi sæpe pugnanti vt deo populus fauisset, irrisum se credens, populum Romanum, à militibus classiariis qui vela ducebant, in Am-*

** At Ædilitati eius id tribuit Ammianus.*

Ducere vela & reducere.

in Amphitheatro interimi præcepit. In quo mihi nota milites è classe præpositos huic muneri: scilicet quia maritimi illi, iure periti tractandorum velorum. Petunt etiam quidam, apud Plutarchum in Romulo, Velabri etymon ab hoc ritu; acutè sed non verè. ἔνιοι λέγουσιν, inquit, τὴν εἰς τὸ ἱππόδρομον φέρουσαν ἐξ ἀγορᾶς πάροδον, ἱστίοις καταπεταννύναι τοὺς τὴν θέαν παρέχοντας, ἐντεῦθεν ἀρχομένους· ῥωμαϊστὶ δὲ τὸ ἱστίον Βῆλον ὀνομάζουσι. id est: *Quidam aiūt viam illam quæ à foro ad Circum fert ab editoribus ludorum velis solere integi, initio à Velabris facto. Romani autem Velum appellāt, quod nos Histium.* Non verè dico: quia Velabri vocem diu notam & natam ante hunc ritum (qui Catuli æuo inductus) satis clarum. Colorata variè vela ista fuisse, ad ornatum, Lucretius ostendit versibus sanè ad hanc rem luculentis:

Velabri vanum etymon.

Variegata ea vela coloribus.

Et vulgò faciunt id lutea, rufáque vela,
Et ferrugina. cum magnis intenta Theatris
Per malos vulgata trabesque trementia pendent.*
Namque ibi consessum caueai subter, & omnem
Scænai speciem, patrum matrumque deorumque
Inficiunt, coguntque suo fluitare colore.

*Nota, firmári, quod suprà monui de Antennis.

Et Carbasina vela Plinius libro XIX. nominat, cum auctore: **Carbasina deinde vela primus in Theatro duxisse traditur Lentulus Spinther Apollinaribus ludis. Mox Cæsar dictator totum forum Romanum intexit, viamque sacram ab domo sua vsque ad cliuum Capitolinum. quod munere ipso gladiatorio mirabilius visum tradunt.* Miratur & stupet in Cæsariano facto Plinius, vel quia tantum spatij inductum: vel quia velis tam pretiosis. Nam Serica ea fuisse Dio tradidit, etsi parum adfirmatè, libro

* Intellegit candicantia, & è tenuissimo lino. Nā Q. Catuli, etiam è lino, sed vulgari & rudi.

libro XLIII. καὶ ἵνα μηδένα τῶν θεωμένων ὁ ἥλιος λυπήσῃ, παραπετάσματα ὑπὲρ αὐτῶν σηρικὰ, ὥς γέ τινες φάσιν, ὑπερεπέτασε. id est: *Néue quis spectantium à sole infestaretur, vela*

Dubitatio de integritate Pliniani loci.

super eos Serica, vt quidam tradunt, extendit. Nec scio sanè an Plinij libris non exciderit ea Sericorum vox.

Purpurea vela à Nerone.

Iam Nero purpurea etiam vela suspendit, stellis aureis variè interstincta. Xiphilinus: τά γε μὴν παραπετάσματα τὰ διὰ τοῦ ἀέρος διαταθέντα, ὅπως τὸν ἥλιον ἀπερύκοι, ἁλουργὰ ἦν, καὶ ἐν μέσῳ αὐτῶν ἅρμα ἐλαύνων ὁ Νέρων ἐνέστικτο, ἀστέρες δὲ χρυσοῖ πέριξ ἐπέλαμπον. id est: *Vela etiam quæ per aërem expansa ad arcendum solem, purpurea erant. inque iis medius Nero acu pictus, currum agitans* (videlicet instar Phœbi) *circùm verò vndique aureæ stellæ.*

CAPVT XVIII.

Eadem Vela à Iuuenali Velaria dicta. Quid Velarij Augustai. Vmbellæ vsum & causiæ fuisse, velis non expaßis. Martialis & Vopiscus explicati. Vmbellati claui.

Velaria.

HAEC ipsa Vela, nisi fallor, Iuuenalis Velaria dixit illo versu,

——pugnas Cilicis laudabat & ictus,
Et pegma, & pueros inde ad Velaria raptos.

Nec enim interpretes hîc audio, qui Velaria locũ esse adserunt vbi vela recõduntur. Imò aliam ego lucem

Iuuenalis explicatus.

Iuuenali do; & ita capio: quasi laudarit & stupuerit adulator ille, quòd ludis gladiatoriis, pueri è pegmate

Raptus artificiosi & sublationes in pegmatis.

subitò in altum occultâ quadam machinâ rapti sint, & ad Vela ipsa. Sanè recepti in Amphitheatris tales lusus, talesque raptus. Qualis etiam ille Martiali ex-

pressus,

pressus, de Tauro cũ Alcide in æthera rapto, populo spectante & adstupente:

Raptus abit MEDIA *quod ad æthera Taurus* ARENA,
Non fuit hoc artis, sed pietatis opus.

Lego etiam in veteri inscriptione, PRAEPOSITVS. VELARIORVM. DOMVS. AVGVSTAE. sed alio sensu: quia Velarios ibi accipio, qui præpositi velis in aulâ ducendis. Ita in aliis lapidibus: VELARII. DE. DOMV. AVGVSTI. & alibi: VELARII. DOMVS. AVGVSTANAE. Sed redeo ad Theatrica nostra Vela. quæ moneo non semper extensa: quia sæpe id impediebat ventus. Nec mirum in tam laxo & capaci circo. Hispanus poëta:

Velarij, pro hominibus.

Vela ventus sæpe negabat.

Aut Pompeiano vela negata Noto.

Quid tũ igitur? inquies. spectabántne indefensi à Sole? Non prorsus. duplex iis etiã tegmen, siue Pillei, siue Vmbellę. Pillei quidẽ Thessalici, vt suprà ex Dione rettuli. quem eumdem ego censeo cũ Macedonico, siue Causiâ: inductus à Martiale, qui inter Apophoreta Lemma habet, *Causiã*: (malè enim in plerisq. libris, *Gausapa*.) & accommodat ad hunc theatralem ritum:

Tunc Vmbella succedebat, aut Pilleus.

Martialis illustratus & correctus.

In Pompeiano tectus spectabo Theatro:
Nam populo ventus vela negare solet.

Significat disertè, vsurum se tegmine Causiæ contra solem, si ventus inuidisset vela. Ad eumdem vsum refero Pilleos in Theatris ab Editoribus interdũ datos, siue birros. Vopiscus in Carino, vbi Iunium Messallam eiusq́. effusionem in ludis acerbè taxat: *Donati sunt ab Atrebaticis birri petiti, donati birri Canusini.* At de Vmbellâ, Martialis idem:

Pillei quâ fine dati.

Vmbellæ.

Accipe

Accipe quæ nimios vincant vmbracula soles.
Sit licet & ventus, te tua vela tegent.

Quam à faciendâ vmbrâ dictam scito, nec aliud tegmen quàm quo hodie in Italiâ passim supra caput suspenso vtuntur, per viam & in æstu. E linteo formant, instar obtusæ & breuioris metæ, quod orbiculatâ virgâ extẽsum, baculo sustinent supra caput erectum. Iuuenalis de eâdem:

Earũ forma.

En cui tu viridem vmbellam, cui succina mittas.*

Et Vmbellati claui apud priscos Architectos, qui capite paulatim instar turbinis latiore: itemq́. Vmbellati flores Fœniculi, Anisi, Sambuci apud hortenses scriptores. Denique vmbella, quod σκιάδιον Græcis.

*Colorabant enim, vt puto, pro fauore cuiusque in hanc illámue Circi factionem: Prasinam, Venetam, &c.

CAPVT XIX.

Per occasionem, de pilleo quæsitum. fuerı́ntne eo vsi Romani? Non videri: imò nec Gallos aut Germanos. Certa tamen tempora fuisse, quibus permissum tegmen: certos item homines. Nodi plerique omnes in eâ re, & scriptores explicati.

DESIERAT Florentius, & iam surgebat. sed ego iniectâ blandè manu, Viam mihi aperis eius sermonis, inquam, in quem deferri diu mihi votum. Itaque, per tuam fidem, qui tam multa hodie me docuisti, hoc quoque velut* ἐπίμετρον admetire, de Romanorum capite tecto siue intecto. Nam causam iis tribuis aut pilleum: sed tantùm per ludos. quid ergo censeam? reliquo eos tempore fuisse intectos? ægrè id crediderim, in moribus nostris tam aduersis. Florentius renidens, A viâ in semitam me abducis,

*Auctariũ

ducis, inquit. quam tamen, quoniam valdè velle te video, percurram pede leui. Caput apertum & ſine tegmine habere, nō Romanis ſolùm olim; ſed quod magis mirère, etiam Græcis veteribus, & fortaſſe Germanis, Galliſque nobis commune. De Græcis: ecce apud Homerum non cauſiæ non pillei vſquàm mentio. nec celat nos eius interpres, quin ſilentium id ab hoc ritu. Quin Horatius in vitâ Hippocratis, anxius eſt cur imago eius pilleata cernatur. idque alij ad peregrinationes eius rettulere, alij ad alias cauſſas, quas ibi vide. At de Germanis, inducit me facilè Tacitus: qui cirros eorum nodoſq. commemorat, tegmina nuſquam. imò de Sueuis, clarè ſatis oſtendit pugnaſſe eos etiam capite aperto, crinibus religatis in altitudinem quamdam & terrorem. Et comatos noſtros Gallos, quídni credā eâ parte intectos? Ni fuiſſent, & pleræque imò Europæ gentes: non pilleum apud Parthos demū Martialis, vt nouum, quęſiſſet:

Fruſtrà blanditiæ venitis ad me:
Ad Parthos procul ite pilleatos.

Sed de Romanis ipſis, ſecuriùs pronuntiem: quia ſigna mihi in illis & argumenta plura. Primùm nummi omnes veteres ſtatuæq. (in quibus cultus ſcilicet & habitus priſcus) ſine tegmine ſemper. Scriptores item priſci, pilleum aut petaſum abſtinere videtur à vulgo. Quò facit valdè Suetonij locus: qui Iulium Cæſarem ex omnibus decretis ſibi honoribus, non alium libentiùs aut crebriùs vſurpaſſe ait, quàm ius laureæ coronæ perpetuò geſtandæ. idq. ad caluitium celandum. Obſecro vt quid, ſi pilleus aut petaſus illis?

Pleræque olim gentes capite nudo.

Græci.

Germani.

Galli.

Parthi tamē pilleati: & quod alibi legiſſe ſcio Daci.

Argumenta quibus pilleum ſpernimus à Romanis.

illis? qui certè aptior & fidelior ad diſſimulandum caluitium, quàm corona. Quinctiliani item Oratoris ſui deſcriptio. in quo cùm veſtium omnium ſingillatim meminerit, vſque ad calceos: in capite tamen format & fingit ſolum capillum. Sed volſellis te pungo: ecce telum. Euſtathius Homeri interpres disertim ſcribit τὸ τὰς κεφαλὰς ἀκαλύπτους ἔχειν ad Romanos tranſiſſe à priſcis Græcis. Cui auctoritati quid

Excipiuntur tempora quædam.

opponas? Tamen fateor Tempora quædam & Homines ſpectandos, quibus ius & vſus tegendi. Tempora quinque: Sacra, Ludi, Saturnalia, Peregrinatio,

Sacrorum.

Militia. Nam Romanos dum ſacrificabant, capite ſcimus fuiſſe velato, idque priſco quodam & obuio

Ludorum.

ritu. Idem in Ludis fuiſſe, docui iamantè. Etiam Sa-

Saturnaliū.

turnalibus, per quos liberrimæ vitæ dies pilleus admiſſus, ſignum ſcilicet libertatis. Martialis:

Permittis puto pilleata Roma. Idem:

Dumque decent nostrum pillea ſumpta Iouem.

Peregrinationis.

Sed & Peregrinatio quoque petaſum bono iure ſibi ſumpſit, contra pluuias, æſtus, ventos. Plautus vbique addocet, qui peregrè euntibus aut venientibus *petaſum aptat. Cicero item alibi in Epiſtolis, deſcribens tabellarios iturientes, *Petaſatos eos venire*, ait, *& comites exſpectare ad portam.* Nec alius mentis illud Suetonij de Auguſto: *Solis ne hiberni quidem patiens, domi quoque non niſi petaſatus ſub diuo ſpatiabatur.* Ait, domi quoque. quaſi nouum illud & inſolens innuens, quòd alibi quàm per viam. Denique Militiæ pilleos non adimo, inhibitus à Vegetio: *Vſque ad præſentem*, inquit, *ætatem conſuetudo permanſit, vt*

* *Qui diſtinctus tamen à Pilleo quòd ille ad vmbram faciendam marginatus, vt noſtri galeri (forma enim in Mercurij ſtatuis:) hic non item, ſed quales dormitorij aut nautici pillei.*

Militiæ.

ſit, vt

sit, vt omnes milites pilleis quos Pānonicos vocant ex pellibus vterentur. Nam aliâs, exempla etiam in militibus pilleorum rara. Iā Homines etiam certi, vt dixi, quorum vertex immunis à cōmuni more. Primùm Liberti. quos in pilleis fuisse, nouâ libertate, notius & testatius est quàm vt hîc dicam. Addo Ægros. quibus hoc quoque licuit, capiti firmando. Ouidius indicat, qui Amanti suo præit ad morbum & pallorem fingendum, & pilleolum tribuit inter signa:

Excipiuntur & homines.

Liberti noui.

Aegri.

Arguat & macies animum. nec turpe putâris
Pilleolum nitidis imposuisse comis.

Artemidorus etiam, qui De Somniis scripsit non somniculosè. Nam libro primo argutè obseruat, ἔρια ἀντὶ τριχῶν ἔχειν, νόσους μακρὰς καὶ φθίσιν προαγορεύει: *lanam pro capillis habere, longos morbos & tabem significare*: nimirum quia pilleoli isti è lanâ. Sed & Græcis πιλίδιον receptum in morbo. Plato III. De Repub. ἐὰν δέ τις αὐτῷ μακρὰν δίαιταν προστάττῃ, πιλίδιά τε περὶ τὴν κεφαλὴν περιτιθείς. Sed & Senibus pilleum tribuerunt, à pari caussâ. Varronis fragmentum adsignificat, è libro I. De Vitâ populi Romani: * *Minores natu*, inquit, *capite aperto erant, capillo pexo, vtique innexis crinibus.* Et Nicephorus Gregoras ostendit eum morem cum Romano imperio Byzantium etiam translatum, libro X. in extremo: *De capitis tegmine, ait, moris apud superiores Principes erat, vt ætate prouectiores aulici pilleis turbinatis vterentur, serico tectis: iuniores autem omnes prorsus nudis essent capitibus. Andronico autem Imperatore, is mos adeò exoleuit, vt passim omnes & seniores & iuniores pilleis vterentur, non minus in palatio quā in agris:*

Etiam apud Græcos.

Senes.

* *Aliud ergo in maioribus fuisse videtur.*

iisque variis & peregrinis. Sed tamen permissum hoc potius senibus credo, quàm crebrò vsurpatum. Romæ quidem. nam vbi exempla? Et contra Varronis verba, nonnihil etiam inuenire possim, quod probabiliter obstrigillem.

Conuiuæ.

Quartum denique genus cum pilleis, sed malè certis aut firmis. Conuiuæ enim fuisse videntur pilleati. Horatius suspicionem clarè facit:

Vt vinosa glomos furtiua Pyrrhia lanæ,
Vt cum pilleolo soleas conuiua tribulis.

Nam habitum conuiualem adtribuere illi nescio cui videtur, & Soleas & Pilleum. Itaque vetus ibi interpres: *Néue sic suffarcinatus eas, vt vnus de tribu, qui ad cænam vadens, ipse sibi soleas fert cum pilleolo.* Et paulo pòst: *Hæc erat consuetudo* veteranorum, pilleum portare cum calceis.*

* *An veteratorum?*

Quibus verbis quid sani subsit, haud sanè video. Et ambigo in toto hoc ritu.

Sed ambigua ea res.

Primùm, quia in tam crebrâ cõuiuiorum mentione pilleos non alibi inuenio. Secundò, quia inepti iidem, me iudice, conuiuantibus, ob vnguenta, ob coronas. Illud credo magis, pilleorum vsum in balneis fuisse: à quibus cùm exirent, eosdem aliquando retinuisse etiam in mensa. Certè lapis antiquus Patauij est, vbi conuiuij aliqua forma, & qui accumbunt, partim capite nudo, partim velut pilleolo aut fasciâ deuincti. Sed hem! quod me pænè fugerat, Athenæi locus est, qui nescio an* stabilitor & stator pilleo conuiuali. Nam loquitur apud eum libro VI. Larensius dilaudans suos Romanos: ἐσθῆτας δὲ ἔχομεν καὶ ὑποδέσεις εὐτελεῖς, πίλους τε ταῖς κεφαλαῖς περικείμεθα προβατίων δερμάτων δασεῖς. id est: *Vestes etiã habemus & calceatus frugi ac simplices,*

* *Sicut & Saturnaliorum pilleus, manasse videri possit à conuiuali ritu: non aliter quàm Synthesis.*

& pilleos

& pilleos capitibus circumponimus ex ouium pellibus densos ac villosos. Nec est sanè vt pilleos illos aliter accipiamus, quàm aut de mensalibus (in conuiuio enim hæc dicta) aut peregrinantibus. Quod postremum ipse Larésius firmare videtur, qui præmisit, *Romanos nihil superflui in vestitu habere,* ὅτε ἀπερχομένως: .i. vt ego interpretor, *nec peregrinantes quidem, aut aliò abeuntes.*

CAPVT XX.

Obiectio pro pilleo: eaque remota. Quis mos Romanus in capite aperiendo, & operiendo. Plutarchus explicatus. Palliolum ad caput tegendum: eaque in re Seneca, Petronius, Plautus illustrati nouiter.

AT me, Lipsi, sermonis iã seriò tædet, & sessionis. Abeo. Imò ego te teneo, inquam: & nodum iniicio, quem prius necessum est soluas. Romanos adfirmas capite intecto: & in parte mihi persuades. Sed de honore tamen quomodo expedis? quomodo caput digniori alicui aperuerunt, si id semper apertum? Nam Sallustius ecce scribit: *Sullam in victoriâ Dictatorem, equo descendere Pompeio vni, adsurgere de sellâ,* CAPVT APERIRE *solitum.* Et nequid de militiâ hîc cauillere; audi Senecam, qui censet vt vulgatissimum morem: *Si Consulem videro aut Prætorẽ, omnia quibus honor solet haberi faciam: equo desiliam,* CAPVT APERIAM. Risit secundùm ista Florentius, Et heu Gordium nodum! inquit. vbi Tenedia securis? Non vides etiam in illis Senecæ verbis effugium, de militiâ aut peregrinatione? Nam desultum etiam ex equo addit. equi autẽ vsus infrequens

Caput aperuisse, in honore habendo, Romanos.

aut nullus in vrbe. Sed tamen confide. non vtar his effugiis: veram ſoluendi viam inſiſtam, ſine diuerticulo vllo aut flexu.

Quomodo id factum.

Quam præit mihi clarè Plutarchus, in Cauſſis. clarè quidem vt verba Græca ſunt: nam interpres rem totâ inuoluit caliginosâ & delutâ verſione. Ait: οἱ ῥωμαῖοι τῶν ἀνθρώπων τοῖς ἀξίοις τιμῆς ἀπαντῶντες, κἂν τύχωσιν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸ ἱμάτιον ἔχοντες, ἀποκαλύπτονται. id eſt: *Romani, ſicui obuiam facti ſunt, cui honor habendus, & ſi fortè caput veste iniectâ tectum habeant, id reuelant.*

Plutarchus paulò conſideratiùs, quàm ab interprete, verſus.

En capitis omnis tectio: en apertio, quæ Romæ. Laciniam togæ inquam (ea enim Plutarchi vera mens) in caput ſæpe reiiciebant, contra ventum aut æſtum: eamque detrahebant in honorati alicuius occurſu.

Laciniâ togæ caput tectum.

Plutarchus idem eum habitum expreſſit in Gracchis. de Naſicâ: τὸ κράσπεδον τοῦ ἱματίου θέμενος ἐπὶ τῆς κεφαλῆς: *Laciniã togæ reiiciens in caput.* Et paſſim nummi & marmora præferunt, quoties repræſentant ſacrificantes.

Interdum palliolo, ſed ab ægris aut delicatis.

Atque hæc vulgata tectio, & ſine notâ. aliam etiam eruo, quæ delicatorum aut imbecillium propria, quæque ſæpe cum ſuſpicione luxus. Ea erat, vt capite incederent palliolato. Seneca de ingenioſo noſtro, ſed enerui Muſarũ patre: Mæcenatem dico. *Hunc eſſe, qui in tribunali, in rostris, in omni publico cœtu ſic apparuerit, vt pallio velaretur caput, excluſis vtrimque auribus, non aliter quàm in mimo[*] Diuite fugitiui ſolent.* Plutarchus ſuperbiam Pompeiani liberti, Demetrij, taxans: *Domino ſtante ipſius,* inquit, *accumbebat* ἔχων δι' ὤτων κατὰ τῆς κεφαλῆς τὸ ἱμάτιον: Qui locus benè allucet illi Senecæ. ſicut & huic Petronij deſcribentis accubitum molliſſimi omnium Malchionum: *Pallio,* inquit,

[*] Vide ſi lubet Epistol. Quæst. lib. III. Epist. XXIII. ſuper hoc loco.

Petronio lux.

quit, *coccino adrasum incluserat caput*. Et Plauti versum ausim illuc trahere, à paucis propriè intellectum:

Et Plauto.

Tum isti Græci palliati, capite operto, qui ambulant.

Scænicè enim tangit delicatos & molles istos, quod etiam aliâs solet per occasionem. Sed dixi quoque ægros eo vsos: haud dubiè cum iustiori iam excusatione. Nec de* alio palliolo capies illa Suetonij, Claudio cap. 11. *Ob valetudinẽ, gladiatorio munere, nouo more, palliolatus præsedit.* Hoc Quinctiliani: *Palliolum, sicut fascias & focalia, sola excusare potest valetudo.* Item Senecæ: *Videbis quosdam graciles, & palliolo focaliáque circumdatos, pallentes & ægros.*

* *Et si paulò aliter ego cepi, in 1. Saturnal. meorum, cap. XIII. Nunc nuto, & panè muto.*

CAPVT XXI.

Spoliarij vbi locus fuerit. Gladiatorum cadauera vnco tracta. Victor illustratus. De gradibus qui intra porticus.

ET satin' vt exsolui hunc nodum? certè me. iáque abeo & surgo bonâ fide. Simul descendit. ego consecutus sum, & ad portam cùm venissemus quæ ducit ad Forum, Heus tu, inquam: Spoliarium nónne etiam in Amphitheatris? vbi illud? Florentius, Non ipsis, inquit, sed iuxta ipsa. Et censeo è regione ad alteram illam portam fuisse, quæ, nisi fallor, Libitinensis. Nam Spoliarium, quod receptaculum mortuorum aut grauiter in Arenâ læsorum, iure constituam iuxta mortualem istam portam. Enimuerò solent gladiatores occisi turpiter vnco per Arenam trahi in Spoliarium. Docent adclamationes illæ Senatus, quæ apud Lampridium in Commodo: *Gladiatoris cadauer vnco trahatur: gladiatoris cadauer in spoliario ponatur.*

Spoliarium probabiliter ad portam Libitinensem.

Gladiatores tracti.

ponatur. Et hoc idem censeo Victorem significare, in Domitiano, cùm scribit: *At senatus gladiatoris more funus ferri, radendumque nomen decreuit*. Iamque ad Porticus veneramus, ad quas substitit, Vidésne hos Gradus? inquiens. Paulum etiam adscende: videbis alios, ita flexos & dispositos aptè, vt quamtumuis conferta multitudo statim egredi & ingredi ordinatè & sine conflictu potuerit. Ordines hi graduum siue scalarum, vt vides, miro artificio pænè inuicem decussantur: & ad ostiola sua siue Vomitoria singuli ducunt. Iam columnæ istæ, iam coronæ, epistylia, zophori, &, vno verbo, omnia exteriora huius operis, admiranda nostro sæculo, non imitanda. Sed hæc videlicet potētia Romana, hæ olim opes: quas etiam docti pleriq. capiunt dumtaxat & vident per nubem.

Quid sit Funus gladiatorium.

Gradus interiores, per quos ad spectacula adscensus.

Incredenda imperitis potentia Romana.

CAPVT XXII.

De Pegmatis accuratè dictum. Latinis, Confixa Apuleius explicatus nouè. Pegmata libraria in Cicerone. Theatrica qua forma, & cui vsui. Mira in iis & stupēda. Varij ad hanc rem scriptores aduocati & cum luce dimissi.

EGRESSI iam eramus, & viam rectam institimus ad Forum. Atque ego, Hoc vnum etiam Florenti, inquam: vbi Pegmata hîc? aut quid sibi voluit poëta eo verbo? Nam ruminor Martialis eccillos versus, quos adduxti:

Hic vbi sidereus propius videt astra colossus
Et crescunt mediâ Pegmata celsa viâ.*

Florentius, Properare tibi melius sit, adolescens, inquit. Nam vt diei tempus est, ad aulam tuam venies vacuis

* *Ponit clarè in viâ, & credo illinc in Theatra, siue Amphitheatra, duci solita, ne locum aliter frustrâ occuparent.*

vacuis iam aulis. cœna inquam tibi comeſa erit. Sic ſiet, inquam: tu modò aures mihi farci, vt cum Varrone dicã, ſcholicâ iſtâ dape: quâ explear hum- quam. Age, inquit Florentius: ſed vt ſine iacturâ tuâ ſit, inter eundum. Pegmata antiqui appellarunt machinas quaſdam è ligno, quibus vſus in Theatris aut Arenis. vox Græcâ origine eſt, ἀπὸ τοῦ πήγνυμι, quod eſt Figo, Gelo, Compingo. Itaque Gloſſæ priſcæ πῆγμα interpretantur* *Confixum.* & doctè Apuleius *confixilem machinã* dixit, adluſione ad vim ipſam verbi. De Pegmatis enim ego interpretor, quæ lib. IIII. ſcribit in apparatu muneris: *Confixilis machinæ ſublicæ. turres tabularum nexibus, inſtar circumferaneæ domus,* **floridæ picturæ: decora futuræ venationis receptacula.* Pegma paullò aliter, pro loculamentis pluteiſque librariis Cicero dixiſſe videtur lib. IIII. ad Att. Epiſtolâ VIII. *Nihil venuſtius quàm illa tua pegmata. poſtquam miſiſti, libros illuſtrarunt valdè.* At noſtrum iſtud, non aliud quàm grandis quædam & ingenioſa contabulatio, quæ ſponte & occultè ſtatim creſceret, ſtatim ſubſideret. ideoque compacta raris quibuſdam tabulis & ſublicis. Prudentius:

Tabulis ſupernè ſtrata texunt pulpita
Rimoſa, rari pegmatis compagibus.

Quæ ornatus cauſsâ, tecta ſæpè argento vel auro, ſed tenui. Martialis:

Hac fuerat nuper nebulâ tibi pegma perunctum.

Etſi Caius Princeps, vt Plinij verba ſunt, *in Circum* (ita lego) *pegma duxit, in quo fuère argenti pondo centum viginti quattuor.* In his Pegmatis varia inuenta & ſtupendi

Pegma, vnde dictum.

**Dubites an non Lucillij iocus apud Cicer. II. De Orat. huc ſpectauerit,* Quid Decius Nuculæ, An confixum vis facere? inquit. *vbi et obſcenitas ſubeſſe videtur.*

* *Picta enim Pegmata, infrà ex Claudiano.*

In bibliothecis pegmata.

Qualia hæc Theatrica.

E tabulis raris & interlucentibus, ad laxanda & comprimenda.

pendi

Augustini ad pegmata non dubia allusio.

pendi lusus ingeniorum. de quibus Augustinum loqui sentio libro XXIV. De ciuitat. cap. XXIV. *Ad quàm stupenda opera industriâ humana peruenit? quæ in Theatris mirabilia spectantibus, audientibus incredibilia, facienda & exhibenda molita est?* Nam ait, in Theatris.

Graphica eorum deformatio in Senecâ.

Seneca pleraq. ea omnia conatus est exprimere, Epistola XCI. *His licet annumeres,* inquit, *machinatores, qui pegmata ex se surgentia excogitant, & tabulata tacitè in sublime crescentia, & alias ex inopinato varietates: aut dehiscentibus, quæ cohærebant; aut quæ distabant, sua sponte cohærentibus: aut iis quæ eminebant, paulatim in se residentibus.*

Crescebant subitò.

Crescebant, ait, in sublime. Ideò Martialis,

Et crescunt media pegmata celsa via.

Desidebant.

Subsidebant eadem: & rectè Claudianus:

Mobile ponderibus descendit pegma reductis.

Ruinâ absorbebantur.

Quin interdum chasmate & ruinâ subitâ dehiscebant: siue tota pegmata, siue homines qui impositi.

Appuleius correctus.

De machinâ ipsâ, Appuleius indicat lib. x. *Iamque tota suaue fragrante cauea, montem illum ligneum terræ vorago decerpit.* siue, vt liber scriptus,* *decepit*: bene & propriè.

*Nisi manu. recepit.

Homines item, qui impositi. Petronio lucem damus.

De hominibus, Petronius: *Non taces,* inquit, *gladiator obscæne, quem de* RVINA *Arena dimisit? Non taces nocturne percussor, qui ne tum quidem cùm fortiter faceres, cum pura muliere pugnasti?* Significat enim apertè, fugitiuum illum in Arenam damnatũ & cum fœdâ muliere aliquâ (non dissimili schemate, quo asinus Appuleius) cõmissum, ruinâ Pegmatis præter spem euasisse. Et clarè iterum: *Ergo me non* RVINA *terra potuit haurire? non iratum etiam innocentibus mare? Aufugi iudicium, Arenæ imposui, hospitem occidi, vt inter*

audaciæ nomina, mendicus exſul in diuerſorio Græcæ vrbis iacerem. Et ſolent interdum ita componere pegma & hanc ruinam; vt ij qui impoſiti, præcipites ruerent in caueas ferarum: ibique diſcerperētur. Strabo eleganter de Siculo quodam latrone qui Ætnæ filius audiebat: τοῦτον, inquit, ἐν τῇ ἀγορᾷ, μονομάχων ἀγῶνος συνεστῶτος, εἴδομεν διασπασθέντα ὑπὸ θηρίων. ἐπὶ πήγματος γάρ τινος ὑψηλοῦ τεθεὶς ὡς ἂν ἐπὶ τῆς αἴτνης, διαλυθέντος ἀφνιδίως καὶ συμπεσόντος, κατηνέχθη καὶ αὐτὸς εἰς γαλεάγρας θηρίων εὐδιαλύτους ἐπίτηδες παρεσκευασμένας ὑπὸ τῷ πήγματι. id eſt: *Eum nos in foro, per ludos gladiatorios, diſcerpi à feris vidimus. In ſublimi enim tabulato, tanquam in* Ætna, poſitus, eoque compagibus ſolutis ſubitò concidente, ipſe quoque cecidit in caueas ferarum quæ facilè exſoluerentur, infra tabulatum de induſtria diſpoſitas.* Sed & flammarum quidam luſus & imago in hoc Pegmate: ſine vllâ eius plerumque noxâ. Claudianus:

Mobile ponderibus deſcendat pegma reductis:
Inque chori ſpeciem ſpargentes ardua flammas
Scæna rotet. varios effingat Mulciber orbes
Per tabulas impune vagus: pictaque citato*
Ludant igne trabes: & non permiſſa morari
Fida per innocuas errent incendia turres.*

Vopiſcus in Carino: *Pegma præterea, cuius flammis ſcæna conflagrauit: quam Diocletianus poſtea magnificētiorem reddidit.* Duces etiam captiuos & opida in Pegmatis ſolere oſtendi, Ioſephus adnotat libro V I I. Iudaïci excidij: ſed non hæc Theatrica intellegens, verùm Fercula quæ portari ſolita per triumphum. Verba eius: θαῦμα δὲ ἐν τοῖς μάλιστα παρεῖχεν, ἡ τῶν φερομένων πηγμάτων

Homines in ſubiectas feras præcipitati.

* *Forma ſcilicet montis lignei, vt in Apuleio.*

Flammarũ luſus in pegmate.

* *Adde Apuleij locum ſuprà:* Floridæ picturę. *Pingi enim hac pegmata ſolent.*

* *Etiam Appuleius ſuprà nominat*

Captiui duces in pegmatis.

Quæ tamen diuerſa paulò ab iſtis.

γμάτων κατασκευή. καὶ γὰρ διὰ μέγεθος ἦν δεῖσαι τῷ βεβαίῳ τῆς φορᾶς ἅπαν ἀπιστήσαντα. τριώροφα γὰρ αὐτῶν καὶ τετρώροφα πολλὰ πεποίητο. id eſt: *Maximam autem admiratione͂ præbuit apparatus Pegmatum, quæ ferebantur: Nam ob magnitudinem eorum, iure metuere licebat, & diffidere omnino viribus portantium. quippe quædam triplici tabulato adſurgebant, quædam & quadruplici.* Statimque addit: τέτακτο δὲ ἐφ' ἑκάστῳ τῶν πηγμάτων, ὁ τῆς ἁλισκομένης πόλεως στρατηγὸς, ὃν τρόπον ἐλήφθη. i. *Collocatus autem in quoque pegmate erat captæ ciuitatis dux, eo modo quo captus.* Magis propriè ad hæc noſtra pertinent Suetonij* loci duo, alter in Caio, cap. XXVI. Claudio alter cap. XXXIIII. quos vide. Ambigo an & Ariſtoteles ad Alexādrum, ad has machinas non aſpexerit: ὥσπερ δρῶσιν οἱ μηχανοτέχνοι, διὰ μιᾶς ὀργάνου χαστηρίας, πολλὰς καὶ ποικίλας ἐνεργείας ἀποτελοῦντες. Certè* Apuleius, dum verba ea vertit: *Machinatores fabricarum, aſtutiâ vnius conuerſionis, multa & varia pariter adminiſtrant.* Parapegmata etiam nominata Vitruuio inuenies, pro inſtrumentis Aſtrologorum: & in Laërtio ſcriptum, Democritum ſcripſiſſe Aſtronomica parapegmata. Inter hos ſermones, ventum iterum ad Pantheon. ille ad ſiniſtram, ego ad dextram, vale dicto, deflexímus.

** De quibus non repeto mihi ſcripta II. Saturn. cap. XLV.*

** Qui aureum illum libellum vertit verbatim penè.*

Parapegmata.

FINIS.

INDEX CAPITVM.

reos & Euripos. Sudatum in Calpurnij versibus.

CAP. XIII.

Gradus, & eorum forma. Diuisi accuratè in suas partes. Pulailli in iis. Præcinctiones. Aditus. Viæ. Cunei. Cathedræ. Porticus. Vitruuius, Tertullianus, Martialis, Calpurnius, varij scriptores variè emendati aut illustrati.

CAP. XIIII.

De ordine & locis in sedendo. Quando discrimen id factum. De Orchestra. de Equestribus: & Tribunos quosdam nouos fuisse inter Equites. De Popularibus. déque loco Pullatorum & Fœminarum.

CAP. XV.

Confusa aliquando locorum series: eáque occupata. Aes pro Locis. Plautus explicatus, & Suetonius, & Martialis. Dißignatores, eorum munus. Excitare. Tribuni voluptatum.

CAP. XVI.

Tubi occulti in Amphitheatris ad Sparsiones. Eas è croco diluto fuisse. Apuleius emendatus. Videri eumdem liquorem è statuis emissum. Pluria ad hanc rem exempla.

CAP. XVII.

Vela in Theatris & Amphitheatris. Quando eorum vsus cœperit. Colorata ea fuisse. aliquando & purpurea, auro distincta. Testimonia plura.

CAP. XVIII.

Eadem Vela à Iuuenali Velaria dicta. Quid Velarij Augustæi. Vmbella vsum & causiæ fuisse, velis non expaßis. Martialis & Vopiscus explicati. Vmbellati claui.

CAP. XIX.

Per occasionem, de Pilleo quæsitum. fuerintne eo vsi Romani? Non videri: imò nec Gallos aut Germanos. Certa tamen tempora fuisse, quibus permissum tegmẽ: certos item homines. Nodi plerique omnes in eâ re, & scriptores explicati.

CAP. XX.

Obiectio pro Pilleo: eáque remota. Quis mos Romanus in capite aperiendo, & operiendo. Plutarchus explicatus. Palliolum ad caput tegendum: eáque in re Seneca, Petronius, Plautus, illustrati nouiter.

CAP. XXI.

Spoliarij vbi locus fuerit, Gladiatorum cadauera vnco tracta. Victor illustratus. De gradibus qui intra porticus.

CAP. XXII.

De pegmatis accuratè dictum. Latinis, Confixa. Apuleius explicatus nouè. Pegmata libraria in Cicerone. Theatrica quâ formâ, & cui vsui. Mira in iis & stupenda. Varij ad hanc rem scriptores aduocati, & cum luce dimißi.

FINIS.

Privilegii Cæsarei summa.

Maximiliani II. Romanorum Imperatoris ſemper Auguſti, publico edicto cautum & ſancitum eſt, ne quis cuiuſcunq. ſtatus, gradus, ordinis, aut cõditionis fuerit, quacunque ſacri Romani Imperij & ditionis eius fines patent, quæcunque probatorum auctorum opera, quotquot vel hactenus nondum impreſſa, vel ab alijs quidé impreſſa, nouis autem deinceps ſcholijs, annotationibus aut commentarijs aucta & illuſtrata, Chriſtophorus Plantinus ciuis & typographus Antuerpienſis primus typis procuderit, intra proximum ſexennium à prima cuiuſque operis aut voluminis editione, vllo pacto eiuſdem vel diuerſi characteris forma excudat, aut excuſa ab alijs, intra eiuſdẽ Maximiliani & Imperij fines vendenda importet, ſeu quouis modo diſtrahat manifeſté vel occulté, ſub pœna decem Marcharum auri puri: quarum dimidia fiſco Imperiali fraudis vindici, reſidua veró pars prænominato Plantino cedat, præter librorum ad imitationem impreſſorum amiſſionem: quos idem Plantinus vbicunque locorum nactus fuerit, per ſe, vel ſuos, adiumento Magiſtratus loci, vel citra, propria auctoritate ſibi vindicare, inque ſuam poteſtatem redigere poterit. In cuius rei fidem ipſi Edicto manu ſubſcripſit, & ſigillum apponi iuſſit Cæſarea Maieſtas. Datum in ciuitate Viennæ Auſtriæ, die vigeſima prima menſis Februarij, anno Domini M. D. LXV.

Subſig.

Maximilianus,

Ad mandatum ſacræ
Cæſ. M. proprium

Haller.

Priuilegium Galliarum Regis.

Cautum Henrici III. *Galliarum Regis Priuilegio, ne quis in omni eius regno libros totos, aut in parte, quoſcunque Chriſtophorus Plantinus aut nouos excuderit, aut veteres, ſed correctos ſiue illuſtratos, aut adnotatos, eoſce iterum excudat, excudi faciat, aut excuſos vendat. idq; intra ſexennium à cuiuſque libri editione. Id autem hoc fine, vt ne idem Plantinus, laborum ſuorum, ſumptuumq; meritiſſimo fructu priuetur, cogaturq; tandem intermittere aut omittere laudabile ſuum munus, cum detrimento reipub. litterariæ, & doctorum. Qui contrà fecerit, ſciat paratam librorum confiſcationem, aliaſq; pœnas ſiue mulctas, quæ Regijs Edictis continentur. Cum lege tamen, ne ijdem libri quicquam contineant, quod vel Religioni Catholicæ Apoſtolicæ Romanæ, vel huius Regni Statui aduerſetur. Atque huius Edicti exemplar cùm fronti aut calci cuiuſque operis apponetur, nullus typographorum ſiue bibliopolarum vllam ignorantiæ cauſſam prætexat. Datum Fontibellaquæ, quinta Auguſti* M. D. LXXXII.

Signat.

Per Regem

De Neufuille.

81

IVSTI LIPSI
DE
AMPHITHEATRIS
QVÆ
EXTRA ROMAM,
LIBELLVS.

In quo Formæ eorum aliquot & typi.

LVGD. BATAVORVM,
EX OFFICINA PLANTINIANA,
Apud Franciscum Raphelengium.
cIↃ. IↃ. LXXXIX.

IVSTVS LIPSIVS

ABRAHAMO ORTELIO SVO S. D.

NAE tu beneficâ quâdam naturâ es, mi Orteli: qui rem omnem tuam librariam, tam promptè non offers mihi solùm, sed adfers. Vix iniecerã de libellis aliquot: tu mihi promis largiter ex vbere tua penu, & ambabus, quod Græci dicunt, manibus donas. Amo iure, vt anteà virtutem modestiamque tuam, sic prolixum hunc amorem. nec diffiteor vsui mihi apparatum istum fuisse, ad meam hanc Arenam. Jlla præsertim Serlij. quæ etsi ad Architecturam externam inprimis spectant (quam anxiè hîc non quæsiui:) tamen infuêre iis, quæ in formâ facieque ipsâ loci, gressus meos vacillantes direxerint aut firmarint. Imagines enim aliquot talium monumentorum cum iudicio & fide repræsentat: quorum adspectus viam nobis in parte sternit, ad intellectum veterum morum. Et quamquam ipsi coràm ea olim vidimus, & per biennium ferè solum pressimus Dominæ vrbis: tamen, vt adolescentia nostra tunc fuit, nec abdita illa & à fronte remota rerũ penetrauimus; nec cum accuratione excerpsimus, quidquid ad meliorem vsum. Scilicet erraui eumdem errorem, quem plerique hodie mihi compares: & pueritiam adolescentiamq. peregrinationibus dedi, quæ iudicium & dilectum profectò quærunt. id est, virum. Quot mihi in animo & oculis ex istis, qui varias terras & maria circulati sunt? adeò cum nullo suo fructu, vt plerique vitia tantùm

imbiberint, & animi corporisque morbos. Partem eorum Scylla quædam libidinum abripuit: partem Charybdis aliarum voluptatum. Nosipsi quòd salui fretum hoc enauimus, nunquam alteri adscripserim, quàm Bono meo deo Iam illi qui rem fecisse sibi atque aliis videntur, quid referunt ex hoc mercatu? externos gestus, simulationes, linguas: boni moris ac virtutis, pauci igniculum aliquem aut semen. Atq. vt Appion ille, falsò Polyhistor, cùm Homerum ab inferis magno molimine euocasset, nihil eum interrogauit nisi, Vnde domo? sic plerique istorum adolescentium, in occasione præclara discendi, futilia tantùm consectantur. Itaque vt veram peregrinationem laudo, susceptam maturo iudicio, maturo æuo: (dux enim illa, non nego, ad prudentiam & rerum vsum:) sic iuuenilem & vanam hâc iure abhorreo. quæ mihi similis longæ nauigationi videtur, sine metâ, sine portu. Iactatur in naui, circũaguntur variis ventis: & cùm ad terram & ad seipsos flectunt oculos, vident non multum se, sed diu nauigasse. Sed aberro, & in hoc peregrinationis sermone à re meâ ipse peregrinor. Domũ & ad me, imò ad te redeo: cui donum mittimus, Imaginum eiusmodi aliquot Amphitheatralium delineationes. Ac pluria sanè superesse scio in Italiâ, Hispaniâ, Galliâ: sed cùm omnia ferè ad par exemplum, quid opus pluribus exemplis? Illustria aut nouata sumpsi: & dono per se tenui & non dono, bracteam aliquam verborum circumdedi, & velut lucem nostræ interpretationis. Tu, mi Orteli, paruum hoc, sed non fallax animi mei monumentum habe. monumentum, cui, ex vetere formulâ, DOLVS MALVS ABEST. *Vale.*

I. LIPSI

DE AMPHITHEATRIS QVÆ EXTRA ROMAM LIBELLI.

CAPVT PRIMVM.

Amphitheatra crebra admodum in prouinciis fuisse: eorumque aliquot recensio.

I ædificij aut publici operis vllum genus crebrum in Italiâ & prouinciis fuit: reperies hoc fuisse, quod ad ludos. Vt enim Romani victis gentibus linguam & mores intulêre: sic vitia. hæc præsertim, quæ blandiebantur, & admissionem sibi postulabant specie quadam amœnæ voluptatis. Itaque Theatra, Circi, Stadia exstructa passim: sed inprimis Amphitheatra, quia omnis plebs dedita maximè in spectaculis illis crudis & cruentis. Historiæ passim docent, & Christiana item Martyrologia; in quibus toties mentio puri illius sacrique sanguinis in ferinâ hac sede effusi. Quod si tamen non ingerant libri: certè oculi. cùm etiam nunc ruinæ & reliquiæ vbique occurrãt infelicium locorum. Et de aliis prouinciis dubitemus? Ecce Iudæa illa ipsa conscia dei veri, dei magni, in hanc culpam venisse reperietur: quamquam sine suâ pænè culpâ. Herodes enim, magnificus sanè & cetera illustris rex, non vno loco Iudææ Amphitheatra inædificauit: siue ipse pronus in eos ludos, siue studio quodam hac quoque parte placendi Romanis. Exstruxit

Amphitheatra passim in prouinciis.

Plebs addicta sæuis ludis plerumque.

Martyres obiecti bestiis.

In ipsa Iudæa, Amphitheatra:

Herode struente.

ſtruxit in ipsâ vrbe ſacrâ, ἐν τῷ πεδίῳ, vt Ioſephus ait, Ἀμφιθέατρον μέγιστον. Item Cæſareæ, ait idem ſcriptor, ἀμφιθέατρον κατεσκεύασε πολλῶν ὄχλον ἀνθρώπων δέχεσθαι δυνάμενον. Nec de Græciâ mihi aliquis dubitet, Africâ, Aſiâ, Hiſpaniâ, Galliâ; non certè is, qui res & mores in parte norit ſæculi vetuſti. Audeo adfirmare, raram aliquam ſiue coloniam ſiue municipium fuiſſe, in queîs non & ludi iſti, & ludorum ſimul ſedes. Adeò velut tabes quædã, animos omnium peruaſerat ludicrum iſtud ſtudium, an furor. Itaque vix aliqua prouincia etiã nunc eſt, in quâ non veſtigia Amphitheatrorum: quædam obſcura & fugientia longo æuo, quædam clariùs exſtantia & viua in parte. Quorum non equidem accuratum Indicem polliceor: (multa me fugiunt, ſcio:) ſed pauca tãtùm fidei cauſsâ ſubiiciam, viſa nobis aut firmiter audita.

In orbe item toto Romano.

Reliquiæ id docent.

Exſtat igitur hodieque in Italiâ, ad Lyrim Cãpaniæ fluuium (Garigliano nunc dicunt) iuxta * Minturnas, pars Amphitheatri latericij benè conſpicua.

Index Amphitheatrorum aliquot, quæ hodiè.

* *Hodiè* Traiecto.

Exſtat ſecũdò, Puteolis, pariter Amphitheatrum latericium.

Tertiò, Capuę, ſed magnificũ & è ſolido marmore.

Quartò, Albæ in Latio; è quâ materiâ (nõ enim vidi aut accepi) mihi incertum.

Quintò, Ocriculi, in Vmbriâ. materiem ignoro.

Sextò Veronæ pulcherrimum: cuius pleniorem deſcriptionem, vnà cum deſignatione mox dabo. Hæc, quod ſciam, in Italiâ.

At in Græciâ etiam, Athenarum veterum ſolo conſpici aiunt magnificum & marmoreum.

In Iſtriâ,

In Istriâ, Polæ ad mare Hadriaticum: quod item mox subiiciam.

In Hispaniâ, Hispali extra muros, nisi fallor: pulchrum, sed cuius formam nancisci mihi non fuit.

In Galliâ, Perigeusij in Petrocoriis (vrbem eam, Vesunam Ptolomæi fuisse volunt) pulchrum & satis integrum, extra mœnia. cuius icunculam vidi, sed parum exactam aut certam: ideoque mihi non ponendam. E lapide quadrato est, & Arenæ eius longitudo x x x perticarum, latitudo, x x.

Arelate etiam esse aiunt, sed parum integrum.

Burdegalæ exstat, quod vidêre multi: nec descriptionem tamen sum nactus.

Nemausi est celebre & notum, cuius infrà do formam.

Ad Ligerim mirũ, & quod miror haud satis notum: cuius item do formam.

Hæc præcipua, quæ satis quidẽ certò acceperim, in nostrâ Europâ. nisi quod etiam in Heluetiis exstat, Auentici.

Dignum autem notâ, quòd etiam hodie hæc omnia ferè loca, Arenas appellant: retentâ priscâ scilicet & vulgatâ voce. Amphithea-tra, vulgò Arenæ.

CAPVT II.

De Veronensi Amphitheatro: & primò, quando, vel à quo structum.

POST illud Romanũ, inter pulcherrima & integerrima Veronẽse Amphitheatrũ esse fatemur. quod è marmore totum. Quando, & quis struxerit, multi, Veronense, marmoreũ.

multi & diu quærunt. Torellus Sarayna, qui Veronam ſuam deſcripſit adfectu magis eximio, quàm ſucceſſu, ſuadet nobis valdè vetus eſſe & ſtructum ante tempora Auguſti, aut certè illiſipſis. Sed argumenta huic rei quæ adfert, nō ſunt profectò à deâ Pitho. quæ recenſebo & refellam breuiter; vt in re ludicrâ, per luſum. Iamprimum hoc ſibi ſumit, Amphitheatrum antiquius eſſe quàm Theatrum, quod ibidem cōſpicitur iuxta Atheſim flumen. At Theatrum hoc exſtructum eſt, inquit, ab Auguſto. magis igitur Amphitheatrum. Item: lapides in eo aliquot tauri effigiem habēt inſculptam. taurus autem, ſymbolum Auguſti: quoniam & in nummis expreſſus, & natus ipſe ad Capita bubula, vti Suetonius teſtatur. clarum igitur Auguſti hoc eſſe opus. Sed & lapis alius Veronæ, qui præfert, OCTAVIAE C. F. ET. SORORI. CARISSIMAE. conſtat verò Octauiam hanc ſororem fuiſſe Auguſti. Denique duodetriginta colonias per Italiam Auguſtus deduxit, easque variis operibus inſtruxit, narrante Trāquillo: inter eas Veronam fuiſſe, nihil ambigendum. En argumenta, è plumbo an è vitro? Nec refellam, niſi libeat mihi paulliſper ridere mimicum hūc riſum. Ait primò, Amphitheatrū antiquius Theatro eſſe. Non credo. & cauſſa hæc, quia vbique ferè locorum, ludi ſcænici priores origine & vſu muneralibus iſtis: igitur & eorum ſedes. Quid opponis? tauros. & illi, inquis, inſculpti in hoc opere. Quid tum? nempe vt ornamentum operis, non vt auctoris indiciū. Quòd ſi omnia ad Auguſtum trahes, vbi tauri: quis finis?

De æuo eius quæſitum.

Quidam ad Auguſtum referunt.

Leuibus his argumentis.

Quæ refutamus.

Amphitheatra poſterius nata, quàm Theatra.

Taurina capita, parerga operum ſunt.

Etiã Nemausense illud gloriabitur structore Augusto. Sed tamen hoc eius Principis symbolum : quoniam nummi Augustæi, cum impresso tauro. Etiam aliorum, ô bone senex; quia taurus siue bos coloniæ deductæ nota, non peculiare aliquod signum. At enim Augustus natus ad capita bubula. O tu quoque inter ea! & ignosce. non enim vltrà comprimo hunc lienem: non, si ego obiiciendus vero tauro. Sed in Octauiâ etiam es suauior. ais illam fuisse sororem Augusti. Quis tibi fecit indicium? ego imò illum lapidem sepulcralem fuisse verius auguror, & municipalis alicuius Octauiæ: non illius Principalis, quæ mortua & sepulta Romæ. Nam de coloniis, & per eas Augusti operibus sparsis: communiter nõ negamus. ad Veronã tuam si adstringis, opus sit alio teste. Sed ecce quoque eum, inquis. Nam Cyriacus Anconitanus in Itinerario suo scribit his verbis: *Denique Veronam feracissimam & antiquam ciuitatem venit, vbi non exigua veterum monimenta comperit, præsertim Labyrinthum quod Arena nunc dicitur. & habetur quòd constructum fuerit anno imperij Octauiani Augusti trigesimonono. Cuius pars exterior terræmotibus corruit.* Tibicen hic aliquis, fateor: sed parũ firmus. Famæ enim innititur: quæ in his talibus, plurimum fallax. Et cur credam Augusti æuo structum in coloniâ hoc egregium opus: cùm ne Romæ quidem tunc fuerit, & in vrbe matre? Nam Amphitheatra mansura & lapidea tardè ibi cœpêre, & sub Augusto. Valdè autem verisimile, exemplum illinc manasse ad vrbes subditas & minores: non autem contrà. Itaque Taurello nostro

Bos in Nũmis Colo. niam notat.

Cyriacus cum Torello facit.

Sed ei quoque fides abrogata.

siue Cyriaco, nihil adsentior de tam grandi æuo. Ægrè etiam Carolo Sigonio prælustri viro, qui nimis nouitium facit, & refert ad Maximiani æuum: hoc solo argumento, quòd is in viciniâ pleraq. condiderit ampla & magnifica, Mediolani, Aquileiæ, Brixiæ. Ego, etsi certus sum nihil in hac re esse certi, tamen paullò antiquius quã pro illo Principe suspicer. Primùm, quia iamtum Plinij Secundi æuo, Gladiatorum & Ferarum spectacula Veronæ satis crebra. præit ipse in* Epistolis, in quadam ad Maximum Africanum. Deinde, Othonis & Vitellij principatu, Placentiæ vicinisq. opidis insignia Amphitheatra fuisse scio: quî minus tunc Veronæ? Certè de Placentino, egregium testimonium Corn. Taciti, secundo Historiarum: *In eo certamine* PVLCHERRIMVM AMPHITHEATRI OPVS *situm extra muros conflagrauit. siue ab oppugnatoribus incensum, dum faces iaculantur: siue ab obsessis, dum regerunt. Municipale vulgus pronum ad suspiciones, fraude illata ignis alimenta credidit à quibusdam* VICINIS COLONIIS, *inuidiæ æmulatione, quòd* NVLLA IN ITALIA MOLES TAM CAPAX *esset.* Vbi & laudes eius ampli operis amplas vides: & simul (si attendis) crebra iam & vulgata per Italiam Amphitheatra fuisse. Sed quod combustum Placentinum illud ait: fortasse hæreas. & quid? fuítne igitur ligneum? De toto, non opinor· de parte, suspicor: eâ scilicet, quæ subsellia & gradus internè complexa. At exteriora omnia, firma & è lapide fuisse censeo. ni fuissent: cur vt de magnâ iacturâ aliquâ historicus noster questus? Fuerit igitur ad eam formam, ad

quam

Sigonij opinio super hac re, lib. I. Hist. occid.

Denique, mea.

* *lib.* VI.

Placentiæ egregium olim Amphitheatrũ.

Quâ materie fuerit, & quomodo amburi facile.

quam Polanum illud, quo de infrà. Nec plura de ortu Veronensis Amphitheatri dico, aut magis certa. En ipsam formam: nō eam prorsus quidem vti nunc conspicitur, sed adiutam, vt solet, leuiter ab antiquariis & Architectis. Ex iis enim quæ restant, facile conceptu totum opus & designatu.

Huc pertinet Figura Amphitheatri Veronensis

CAPVT III.

Descriptio eius distincta magis, & dimensio.

ADDAM nonnulla quæ ad formæ eius intellectum: & quod penicillus non potuit, calamus hic mihi explebit. Paries totus exterior (Alam vulgò vocant) è marmore est, opere quod Rusticū dicitur factus. Diuiditur in Arcuum tres ordines, qui alij super alios scandunt. Quisque ordo, Arcus continet siue fornices septuaginta duo. In supremo ordine, statuæ olim columnis adsitæ vel insitæ potiùs, vti vestigia docent. Supra eum ordinem, paries adsurrexit, in quo fenestræ grandes, quadratæ, LXXII. Earum vsus, me quidem iudice, ad aërem & lucem hauriendam, cùm Amphitheatrum velis tectum. siue etiam ad ventum: quia refrigerio certè opus, in æstu, & concursu tot animarum. nec alius huiusmodi foraminum vsus censendus, in illo etiam Romano. Arcuum dimensio, auctore Sebastiano Serlio eximio architecto, hæc. Primi arcus altitudo pedum XXIII. latitudo, XII.

Marmoreū Veronense Amphitheatrum. Triplici ordine Arcuū. Statuæ ad columnas superas.

Vsus fenestrarum quarundam.

Columnarum vtrimque altitudo, pedum XXVII.

Epiſtylij deinde, Zophori, Coronicis, pedum circiter VIII. & s.

Altitudo ſecundi arcus, pedum XXIIII. latitudo, XII. Columnarum eius altitudo ped. XXVII. s. Epiſtylij, Zophori, Coronicis, pedum IX. s.

Tertij arcus altitudo, pedum XVII. s. latitudo IX. s. Columnarum, XX. s. Coronicis, V.

Porticus triplex iuncta.

In parte imâ (ad terram enim iterum deſcẽdo) triplex continuatur Porticuum ordo, quæ ambiunt & ſuſtinent totum opus. Ex iis, Porticus extima, lata pedes XIII. Media, pedes IX. s. Intima, pedes VIII. s. Ex hac, portæ ſiue aditus decem & octo in Arenam. interque eas duæ grandiores oppoſitæ, quà longiſſimum Amphitheatrum eſt. quarum latitudo, pedum XII. vnciarum VI. At Arenæ ipſius longitudo, perticas continet XXXVIIII. latitudo, XXII. ita vt in perticâ pedes numeres VI. Gradus ſpectaculorum (*Torello definiente) non plus quadragintaduo: alti ſinguli pedem & vncias II. lati, pedes II. Excipio quòd in mediâ caueâ, gradus vnus eſt excelſior: (vnum dico, ex Torelli mente. nam qui Formam hanc noſtram concepit, tres adnotauit.) qui altus pedes II. vncias VI. Eum, Præcinctionem ſiue Diazoma cenſemus. At Scalares gradus, qui ad Vomitoria: minores ſcilicet, quàm illi ſeſſiles, nec alti plus quàm vncias VII. lati tamen adæquè ac ſeſſiles. Sedere in his Gradibus potuêre, Torelli calculo, hominum ad *viginti tria millia centum octogintaquattuor*: ita vt ſingulis pes & medius adſignetur ad ſeſſionem. Harum omnium menſurarum auctores mihi Torellus

Earum menſuratio.

Portæ plures in Amphitheatro.

Eius dimenſio interior.

* *Alij tamen plures volũt.*

Graduum numerus & dimenſio.

Præcinctio.

Scalaria.

Quàm capax cauea tota fuerit.

Torellus & Serlius: nec in re quæ manuum & lineæ est, fidem meam ego temerè obstringam. Plura & magis minuta quisquis voles, apud eos vide. Auctores, quibus hic nitor.

CAPVT IIII.

De Amphitheatro, quod Polæ.

POLAM vrbem Istrię maritimam esse scimus, coloniam Romanorum priscã, & quę Iulia Pietas olim dicta. In hâc vestigia & reliquiæ multæ antiquorum operum: duûmque inprimis insignium, Theatri & Amphitheatri. Vtrumque Seb. Serlio accuratè descriptum: cui viro præter proprias laudes, obuenticia illa accedit, quòd doctor & ductor fuit ad Architectonicen, Gulielmo illi Philandro, viro verè perito & apud magnos magno. Sed hoc Amphitheatrum Polanum aliâ quâdam formâ & facie structum, quàm ea quæ alibi videmus: ideoque iure me allicuit ad exprimendum. Non enim è lapide aut vno opere tota moles fuit: sed exterior tantùm pars, quæ lapide quadro adsurgit cum colũnis suis, opere item Rustico facta. At interiora omnia mẽbra, subsellia, aditus, gradus, podia è ligno fuisse certum est, & pro tempore construi potuisse, destruique. Itaque hodiè totum illud internum vacuum apparet, nudo tantùm muro: & quod in tabellâ nostrâ expletum hîc vides, à manu est & mente Serlianâ. Situm est in vrbe mediâ, ad montem, totiusque operis dimensiones pete, si voles, ab eo quẽ dixi, accurato architecto.

Pola ad Mare superum.

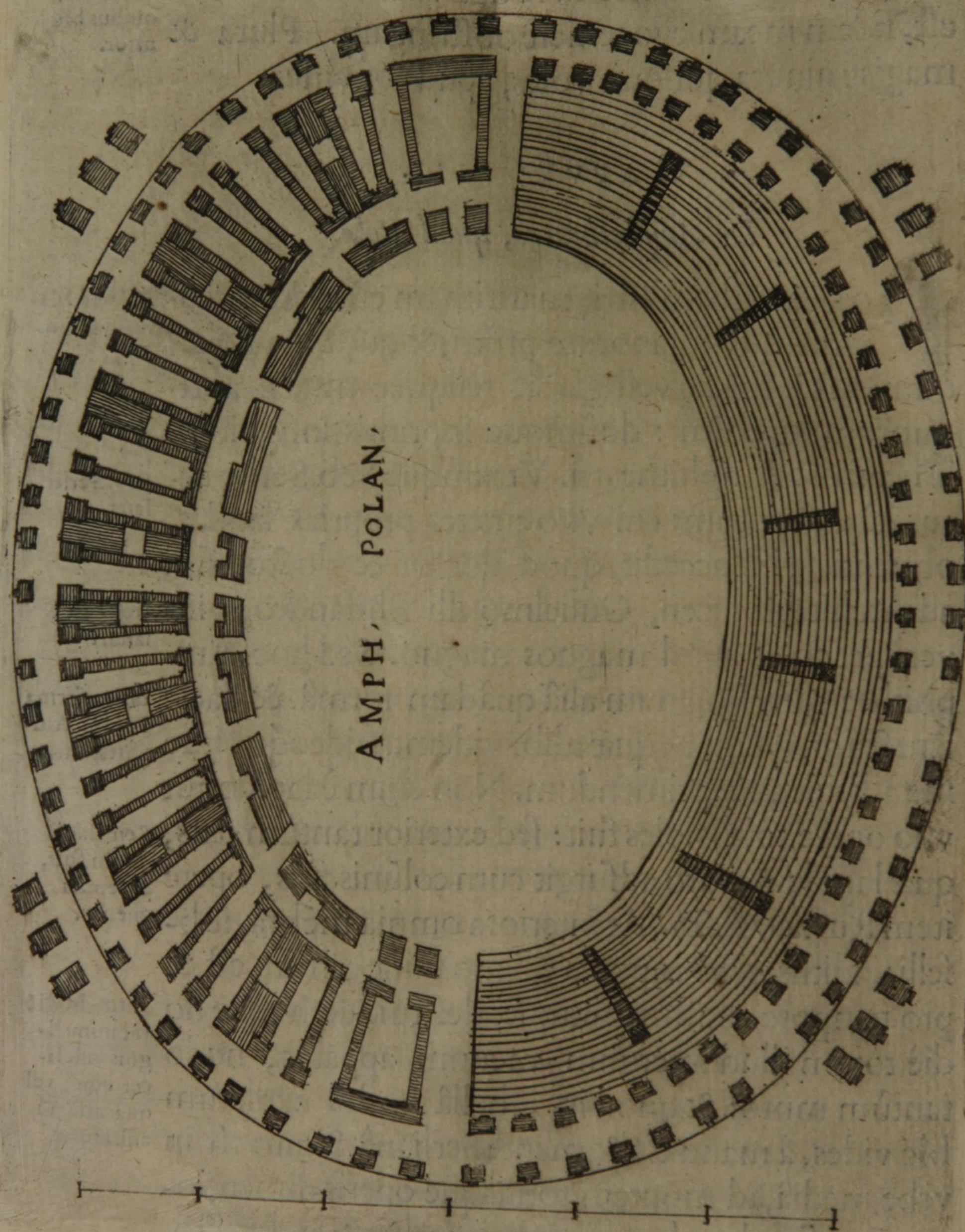
Seb. Serlij laus.

Item Philandri.

Noua forma Polani Amphitheatri.

Semilapideum fuit, & semiligneum.

Intus hodiè vacuum: lignis videlicet igne, vel quâ aliâ vi assumptis.

CAPVT

CAPVT V.

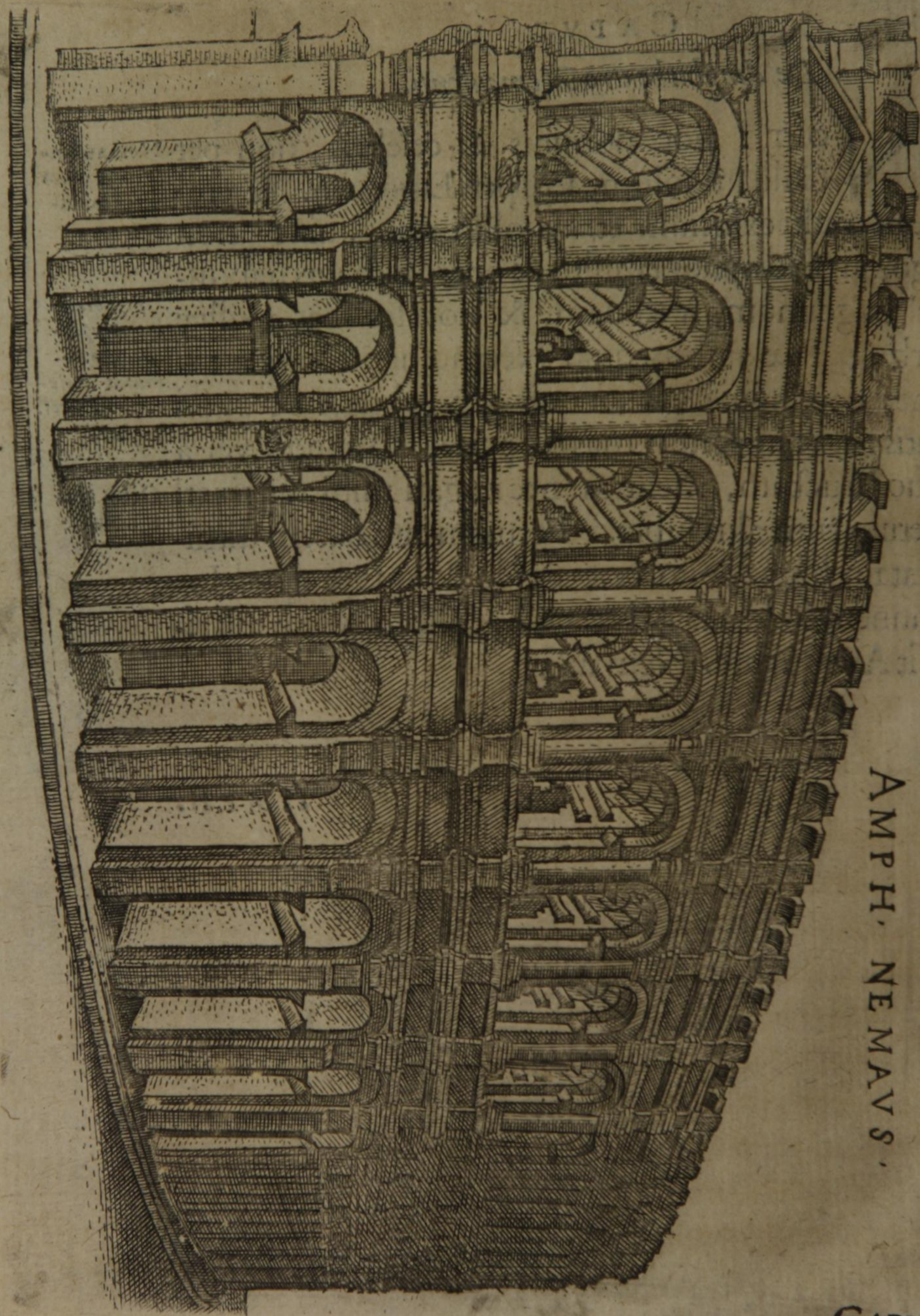
De Amphitheatro Nemausensi.

NOTI hoc nominis & celebris, non per Galliam solùm, sed per Europam. Et credunt multi eximium etiam olim opus fuisse: non ego, qui scio maiora multò & operosa magis habuisse* Lugdunum, Viennam, & nobiles illas Galliæ vrbes. Præ quibus, quid Nemausus? Nomen tamen non iniuriâ retinet: quia & pulchrum est quod satis sit, & integrum magnâ parte. Quando vel à quo structum, nescimus: nec nugari mihi aut rixari iterum cum aliis lubet. Formam eius saltem dimidiatam hîc adpono. cetera vide & quære apud Iohannem Poldum Albenatem, in libro quem inscripsit Antiquitates Nemausi.

Nemausense non olim inter maxima.

* *Vtrobique hic Amphitheatra nominat Eusebius in Eccl. Histor.*

Ortus eius ignotus.

AMPH. NEMAVS.

CAPVT VI.

De Amphitheatro (incolæ siue accolæ potiùs, Arenas etiam hodie vocant) quod ad Ligerim, iuxta Doueonam. in quo describendo fidem meam nihil tamen obligo. vetúsne an nouum, vera commensuratio an falsa, pendeat à meo auctore.

AMPHITHEATRVM mihi superest mirum, nouum: & quod latêre tamdiu in illâ Galliæ luce potuisse vix fides. Nullúmne ex tot curiosis & auidis ingeniis vidisse, notasse, prodidisse? nullum. Itaque fateor. cùm delata primùm ad me res fuit (delata autem ab Cornelio Aquano, viro eiusmodi monumentorum veterum diligente:) hæsi, medius inter credendi temeritatem & pudorem reiiciendi. Valdè enim ille adseuerabat. & simul Forma, quam offerebat, videbatur non esse nouitiæ aut calidæ inuentionis. Tamen etiam hærebam. donec perueni ecce ad caput ipsum famæ & huius & formæ, qui non auribus suis, sed oculis sensibusque id credi volebat. Cur repugnarem? vidisse seriò adfirmabat, calcasse, deformasse. Is fuit Læuinus Kersmakerus, vir grauitate & doctrinâ apud nos notus: qui in finitimis huic Amphitheatro locis, aliquot annos egit. Non semel ipse lustrârat, non semel cum eo alij: quos etiam nunc viuos nec procul positos, testes aduocabat obseruationis suæ & dimensionis. Itaque ausus sum hac fiduciâ Formam totius operis dare & descriptionem: quæ à mente quidem & linguâ

Diu irrepertum Amphitheatrum, & tamen repertum.

Quis mihi auctor huius descriptionis totius.

aliena erit, à ſtilo tamen & ordine noſtro. in quo ſiquid peccabo, deſignando aut dimetiendo: quæ mea culpa eſſe poteſt, præter credulitatem? quam non nimis herclè deprecor; quoniam reuerâ, vt Comicus ille ait,

* Hic morbus eſſe proprius bonis amat.

* Αὕτη γὰρ χρηστῶν ἐστιν ἀνδρῶν ἡ νόσος.

Semi-natiuum Amphitheatrum.

Vbi id ſitũ.

Eſt igitur hoc Amphitheatrum, quod dico, manu quidem & arte humanâ factum; ſed ita, vt videri poſſit à naturâ. totum enim exciſum & cauatum eſt in monte, ſine externâ vllâ materiatione calcis, lapidis, ligni. Mons in quo & è quo id eſt, abeſt plus minus diei mediæ itinere à Ligeri fluuio, parte eâ quâ ab Andegauis in Pictones itur: vbi pons priſcus, quẽ *Cæſaris aliqui appellant. Pagus haud procul inde, qui dicitur* Douæus. Mons eſt lapideus totus, cuius generis ibi plures: ſed lapide tamen non planè duro, quique cæſuram & ferrum facilè admittat. Color ei, qualis Tyburtino: è quo Titi Romæ Amphitheatrũ eſt. Magnitudo montis, paullò minus milliare Gallicum in latitudine; in longitudine, duo circiter continet. ſed ea tamen facies, vt in edito ſatis planus & iacens ſit, & ab lateribus vtrimque clementer adſurgat. Cortex, vt ſic dicam, & tegumentum vniuerſi montis, è terrâ eſt: viſcera tantùm è lapide. Ideoque non gramine ſolùm, ſed ſegete ſæpè veſtitur. In ſummo, ſed paullò tamen ad latus, hoc Amphitheatrum repperis; haud facillimè, quia etiam præſcios, niſi intendant animum, fallat. Cùm enim ſupernè deſpicis; aliquem cauũ aut puteũ cenſebis, ex iſtis qui ob lapidum

*Vulgò pont du Sey.

* Gallis Doueé.

Montis deſcriptio.

Quâ parte eius, hoc opus.

lapidum excidia vulgati ibi & crebri. Atqui aliud profectò opus est: & à Dædalo quopiam acutè inuentum, adfabrè factum. Gradus subselliorum à summo margine statim incipiunt; minuũturque, vt solet, paullatim euntes in decliue. A summo, dico, incipiunt: vt nunc quidem aspectus est. olim vix ambigo, quin cancelli aut* murus aliquis circumpositus fuerit, siue ad ornandum siue magis ad seruandum. Aliquid enim certè sepimenti fuisse debet, ad pecudes arcendas & petulcos. At nũc tamen descendens, pedem statim ponis in ipsis gradibus: quorum, primo initu, confusus satis adspectus. Terrâ enim & puluere cottidie complentur: quæ ventus inuehit aut imber. Itaque gramen etiam ibi passim: & formosa olim nec ad hunc vsum loca, perambulant informes oues. Qui hæc nobis narrauit, addebat, cultris & ferramentis ea omnia à se & comitibus perpurgata, vt formam intuerentur exactè. Gradus aiebat esse numero LIV. quorum supremus, latus capaxque in orbem ped. DCCXLII. Linea dimetiens in summo, longa pedes CCXXXVI. At ab imo gradu, statim sequitur murus, qui Podium attollit & Arenam claudit: estque altus pedes IX. Inde area: & in eâ mediâ (præter morem quidem omnium eiusmodi theatrorum, quod sciam) tumulus quidam rotũdus, eleuatus, ex eodem lapide: altus pedes VII. aut paullò amplius: longus in diametro, pedes XXX. Is planus in superficie & æquus; excipio quod ad oras à medio paullùm vergit & declinat. In eo ipso tumulo, æquis interual-

Gradus in margine, & à margine summo.

* *Isque cum suis portis & ianuis. Non enim hic Vomitoria vlla aut Aditus alij in gradibus.*

Gradus gramine obsiti & terrâ.

Eorum numerus.

Amplitudo loci in summo.

Podij murus.

Arena, & in eâ tumulus.

Foramina in tumulo.

interuallis, sex foramina quædam rotunda item, lata pedes v. quibus imposita vel adiuncta putealia (omnia, semel dictum volo, ex vno eodemque lapide) paullò grandiora quàm ipsa foramina, vti necessum, contra illapsum. His putealibus inserti annuli crassi ferrei fuêre, (vestigia & ærugo clarè docent:) vt baculo iis inserto, admoueri possent vel amoueri. Nam aliàs, pondus iis satis grande, quodque duo homines ægrè commouerint. Hęc foramina velut ostiola sunt, quæ per scalas quasdam cochlides siue incuruas, ad Viam infrà ducunt de quâ mox dicã. Scalæ igitur totidem, quot foramina: quę singulæ gradibus nõ magnis XIII. constabant. In orbẽ tumuli, in ipso muro, foramina quadra exsecta, quæ Scalis illis lumen infundebant ad ascensum aut descensum. Foramina hæc singula, ita collocata, vt vnũ seruire Scalis duabus possit; velut ex icone vides. At in meditullio ipso huius tumuli, cauus est rotundus siue puteus: quem ambigebat meus doctor antiquúmne diceret, an ab histrionibus illis factum, de quibus mox referam. Certè ij vsi sunt ad malum defigendum: à quo funes dependêrent, & per eos fluitantia vela. Formæ nostræ sculptor haud satis aptè id expressit: captu alioqui pronum.

Putealia, ad ea tegenda.

Scalæ, ad ostiola.

Foramina alia ad lucem.

Cauus in medio tumuli.

Cui vsui.

Circa hunc tumulum, vt dixi, depressior multò Area ambit: quæ lata vndique vsque ad murum podij, pedes XV. Ita diametrum totius Arenæ esse oportet, pedum LX.

Arenæ reliquæ forma.

Hæc Amphitheatri ipsius imago. at iuxta ipsum, in eius

in eius latere bina grandia & rotunda, siue Cubicula siue potiùs Cameræ occurrũt: in eodem illo lapideo monte seorsim excisa. Forma eorum velut pillei nautici, siue prisci Romani. Lata sunt in imo, pedes circiter LXXX. sed in altum paulatim arctantur. In fastigio vtriusq. Foramen patet rotundum, grande pedes IX. quod ad lumen infundendum seruit: prorsus eo modo quo Romæ, in Agrippæ vidimus templo. Cubicula hæc, cetera paria sunt: hoc differũt, quòd vnum, aditus peregrè habet, alterum, non habet. Ita enim sita sunt, vt alterum Internum videatur, alterum Externum. Per hoc, in illud ingressus patet, per breuem & fornicatam viam: aliàs vndique clausum. At Externum aditus siue vias habet tres. Prima ducit subterraneo meatu ad Tumulum qui in Arenâ, & per Scalas illas ad ostiola tendit. ita vt infra gradus omnes subselliorum totumque Amphitheatrum abeat, vti cogitanti clarum. Longitudo primæ huius viæ pedes CXXV. latitudo, ped. VII. altitudo, ped. VIII. Altera paullò breuior, pariter meatu infero tẽdit infra omnes gradus, & in* muro podij emergit: ita, inquam, vt in Arenam ipsam rectà ducat. Hæc priore minus lata, minus ampla. Tertia via, opposita istis, foras spectabat & vallem montis. Per eam ingressus in hoc Cubiculum: per eam item, vt apparet, omnis pluuia & confluges aquarum deriuatæ è toto Theatro Cubiculisque. Forma harum viarum similis. factæ omnes in lapideo monte, & cauatæ in* arcum.

Cubicula adiuncta Amphitheatro.

Situs & descriptio eorum.

Viæ in altero tres.

* *Nec alia in muro illo portula: contrà, quàm in Romano aliisq.*

* *Sic tamen vt in acum̃ panè desinerent, cameratione haud planè rotunda.*

De vſu huius loci.

Opus eiusq́ue membra (vt quidem conceptus & expreſſio mea ferunt) ſic habent: vſum, ſi placet, breuiter & leuiter delibemus. qui mihi etiam haud ſatis certus. Nam forma ipſa Amphitheatri videtur. clauſum enim in orbem vndique. & vix tamen eſt vt Amphitheatralis vſus.

Quē neſcias Amphitheatralem, an Theatralem facias. Sunt enim quæ repugnent Amphitheatro.

Primùm tumulus ille qui in medio ſurrectior, quid ad pugnam aut curſum? Æquitatem enim ea res & planiciem poſtulat, non tumorem aut colles. Deinde area ipſa circumiecta, nónne exigua & anguſta ad Venationes? certè apparet. Quomodo enim ſatis liber in illo quindenûm pedum ſpatio, curſus ferarum hominumq́ue, ac recurſus?

Et Theatro potius adiudicent.

An de Theatrali & ſcænico igitur vſu verius eſt? Non abhorret ille tumulus: qui inſtar Scænæ rettuliſſe videtur, in quâ ſpectari poſſet & audiri perſonæ. Foramina etiam illa ſena, non incommodum vſum habuiſſe videntur, ad actores pro tempore ſubmittendos aut recipiendos. Choragium enim omne inſtrui in cubiculis illis adiunctis occultè potuit: exq́ue iis ornati & parati hiſtriones, viâ ſubterraneâ, venire in hanc Scænam.

Cui tamen alia iterùm obſtant.

Sed circumiectæ areæ tum quid fiet? cui rei ſeruiet? Denique rotunditas illa loci & graduum orbis, quomodo idonea Theatro? Vultus enim certè loquentium agentiumq́ue, obuerti in vnam partem tantùm poſſunt: nec audiri aut cerni cõmodè ab iis, qui à tergo. Ideo Theatra hemicycli ſemper imagine facta, bono iure. Niſi ſi fortaſſe velo aut diſcrimine aliquo pars tumuli diuiſa, & ſpectatores coacti in graduum* vnâ parte. Sanè fateor lippire hîc

*Ita inquã, vt dimidiata tantùm loci pars inſeſſa.

pire hîc mihi oculos, nec capere vsionem omnem huius loci satis certò. De gladiatoribus tantum nihil impedire videtur, quin adfirmem. quibus locus in areâ illâ satis laxus, quoniam in gradu ferè inter pugnandum manebant & in statu. Sed quid singillatim circumeo? credo reuerâ varium & miscellum huius loci vsum fuisse: ideoque formam eius mixtam, nec aptam ad ludicrum vnum. Potuit Venatio in eo dari, sed ferarum paucarum: potuêre gladiatores: potuêre histriones aut mimi: potuêre velut in Stadio luctatores & pugiles. quod ipsum genus ludi, valdè crebrum & gratiosum in prouinciis fuisse, indicat & indignatur Tertullianus.

Gladiatores potuisse commodè hic dari.

Mixtũ fuisse huius loci vsum.

Cubicula quæ ad latus, mihi noua & ignoti finis. potuêre tamen instar Spoliarij esse, siue etiam Odæi. quod vtrumque genus adiungi Amphitheatris vel Theatris suis solere, scimus. Receptacula etiam non incommodè fuerint, ad omnem scænicum aut arenarium apparatum.

Cui vsui Cubicula.

Pagum autem hunc, qui Amphitheatro haud longinquus, olim aliquid amplius fuisse: satis conuincamus vel hoc non pagani operis argumento. Viæ etiam antiquæ & publicæ reliquiis; quæ ex hoc pago pertinuit ad pontem Cæsarianum. cuius viæ pars conspicitur: pars maxima corrupta est, & lapides in ædificia variè absumpti aut auecti. Sed & incolæ ipsi antiquitatẽ aliquam iactant, & Druides sedem habuisse apud se volunt. Ceterùm bella vetera fortasse, & (quod magis constat) Anglicana, incendiis quid-

De pago ipso, qui antiquis.

*Rectè enim ex Doueona, Doué, curtatâ voce, vt solet.

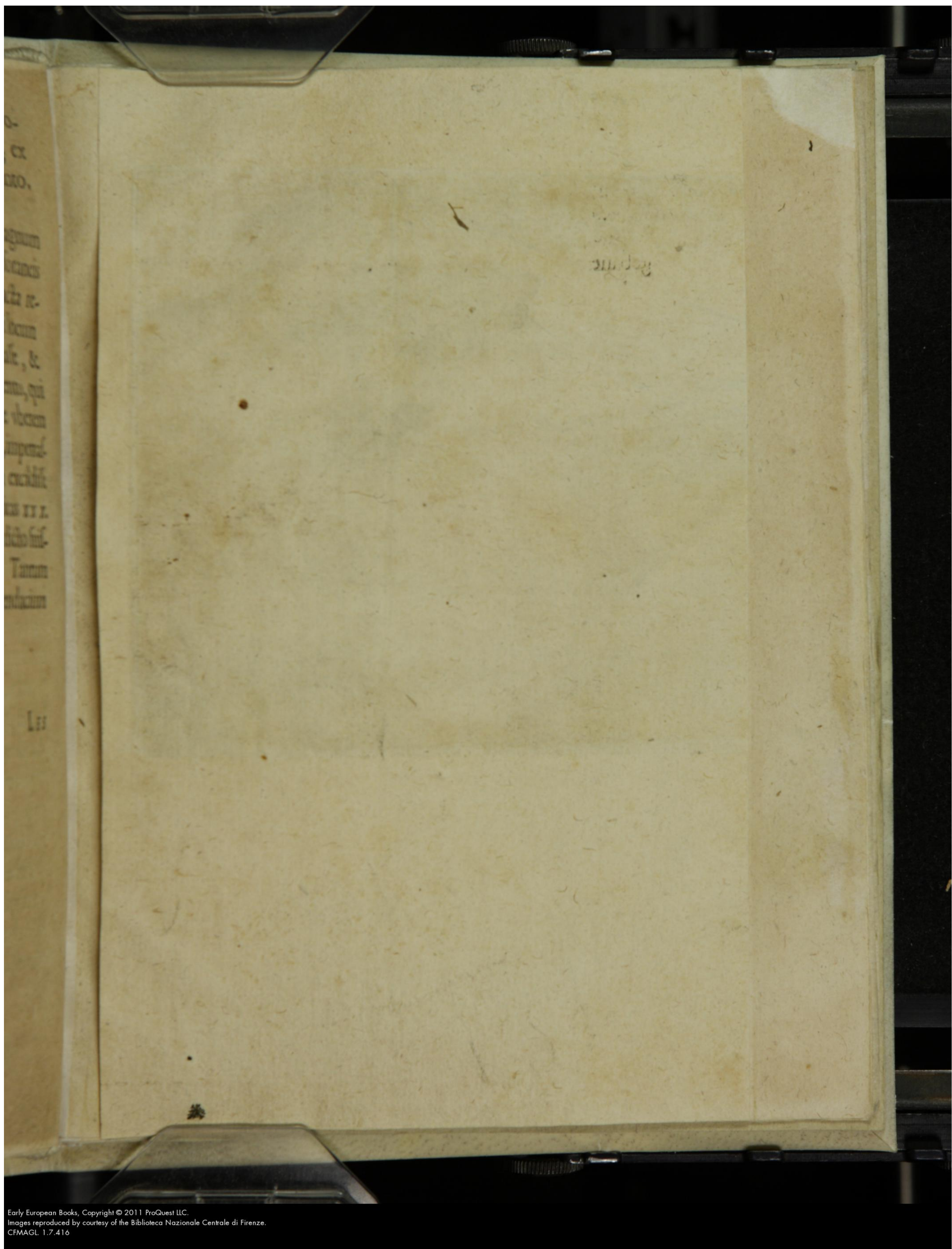
diis quidquid & quo nomine id fuit delerunt.* Doueonam Ptolomæi fuisse, non vanè ego suspicer; ex nominis quod pagus nunc præfert claro argumento. & collocatio ipsa Ptolomæi non dissidet.

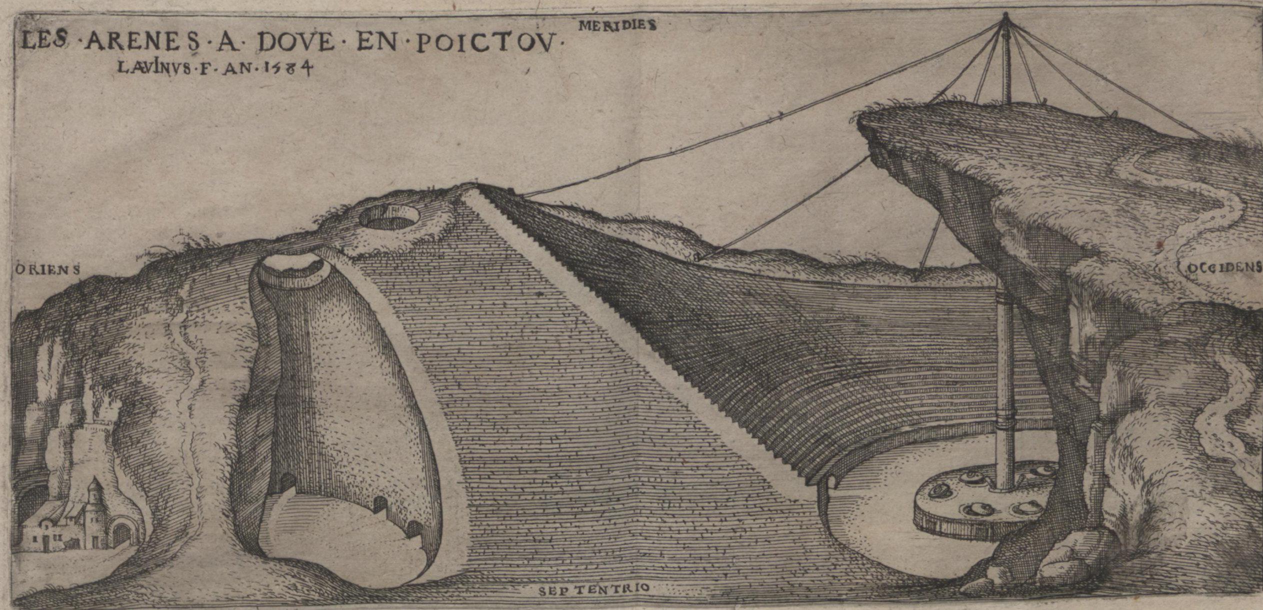
Histriones non ita nuper hunc locum celebrarunt.

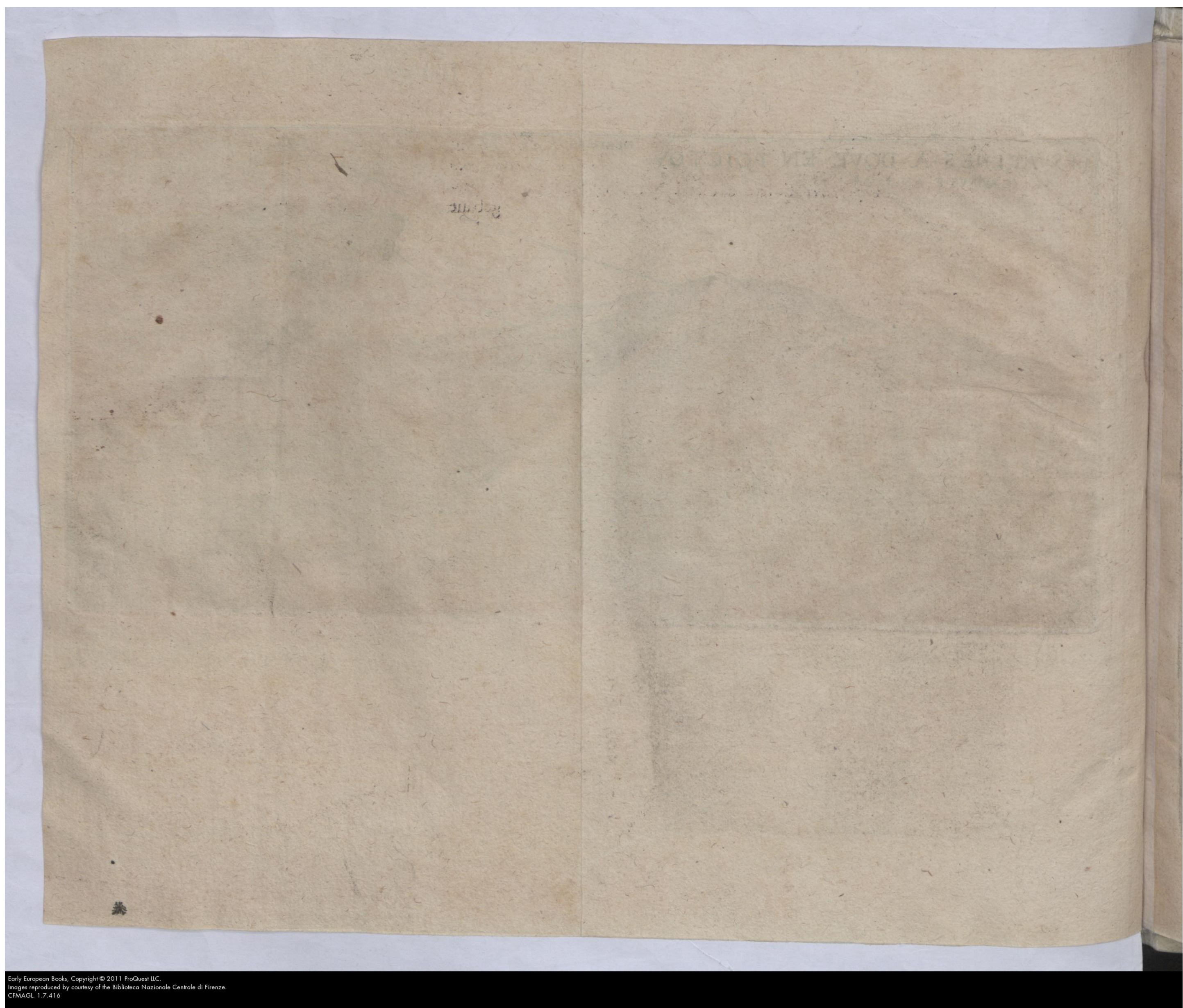
Narrant regem vel heroëm potiùs, verè magnum Franciscum, anno ∞. I Ↄ. XXXIX. circumforaneis quibusdam histrionibus, qui Apostolorum acta repræsentabant, permisisse hunc Amphitheatri locum ad spectacula ea edenda. Illos purgasse, ornasse, & magnum populum contraxisse. ex quo cõuentu, qui dies triginta perseuerauit, multum atque vberem quæstum ad paganos rediisse. Eâ re motos, impetrasse à rege, Nequis in posterum illic lapidem excîdisse vellet, propiùs ab eo Amphitheatro perticas XXX. Crebris enim effossionibus, absq. eo interdicto fuisset, interitus iam imminebat huic loco. Tantum sciui, tantum audiui. siquid aliter est: mendacium ego fortasse dixi, at non sum mentitus.

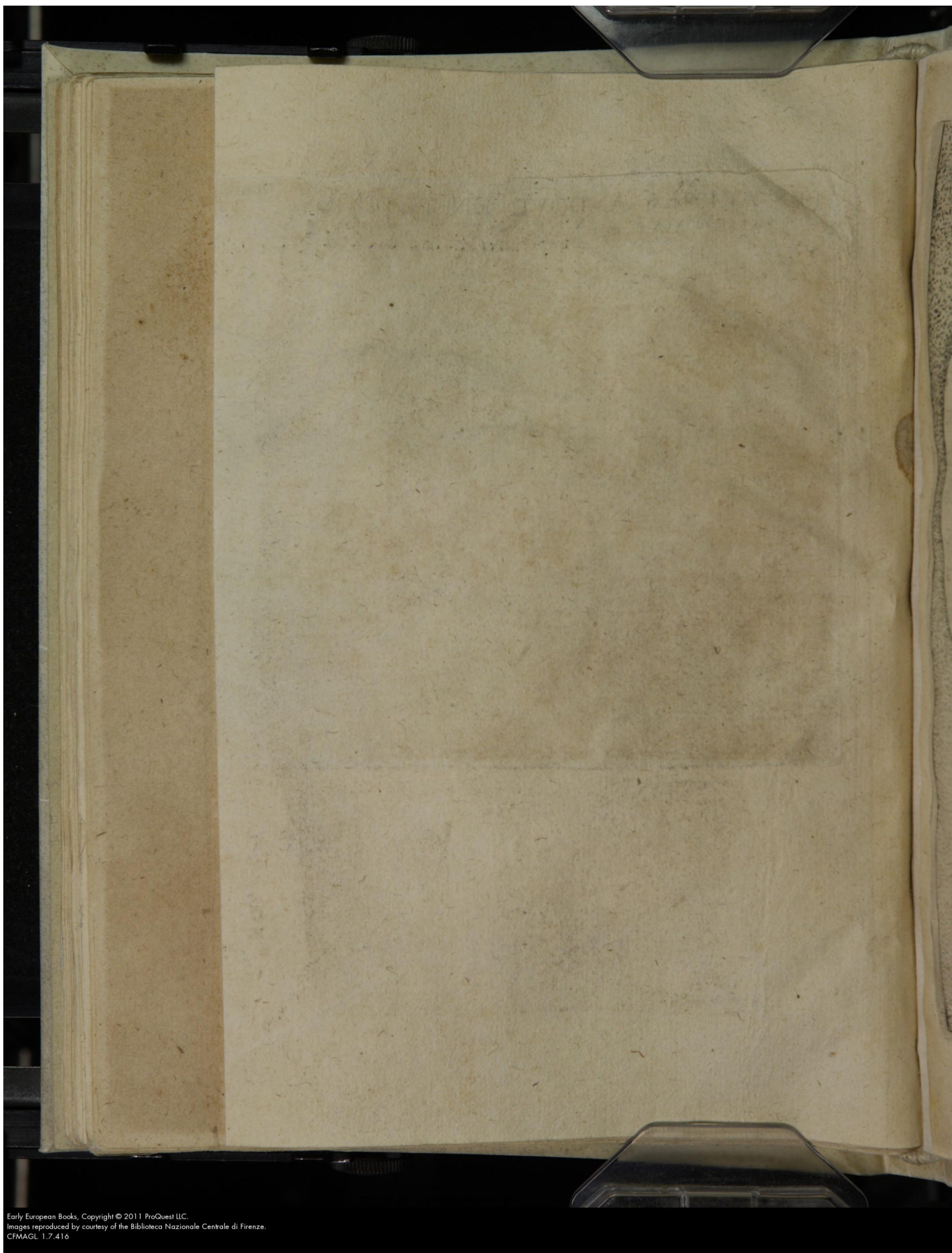
Edictum regis, pro Theatro.

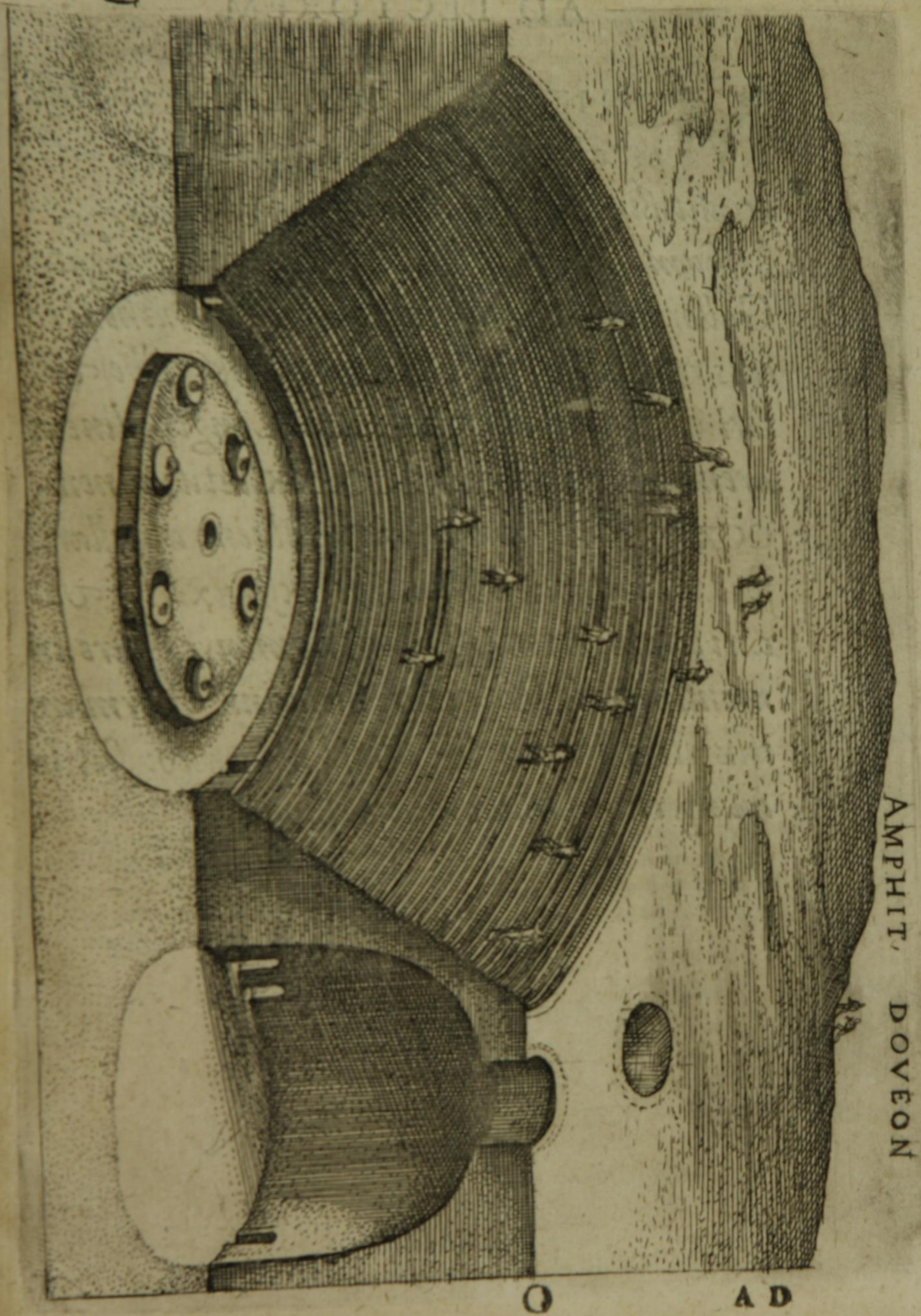
LES

LES · ARENES · A · DOVE · EN · POICTOV ·
LAVINVS · F · AN · 1584
MERIDIES
ORIENS
OCCIDENS
SEPTENTRIO

O AD

AD LECTOREM.

MONITVM te volo, Lector, incidisse me cùm hæc scripsissem, in Eliæ Vineti eruditißimi viri libellum, qui Burdigalensium Antiquitates continebat, vulgatâ Gallorum linguâ. In eo de Amphitheatro eius vrbis, hæc ferè. Situm esse ab vrbe veteri CCCC. circiter paßibus. Longitudinem arenæ eius esse pedum CCCLXX. latitudinem, CCXXX. Vulgò palatium Gallieni appellari, fortasse eò quòd is Princeps exstruxerit. vocari etiam Arenam: idq́ue nomen exstare in monumentis Ecclesiæ S. Seuerini. Formam eius etiam vidi & accepi ab amico: sed in quâ pretium nullum expreßionis.

PRIVILEGII CÆSAREI SVMMA.

MAXIMILIANI II. Romanorum Imperatoris ſemper Augusti, publico edicto cautum & ſancitum eſt, ne quis cuiuſcunq. ſtatus, gradus, ordinis, aut cõditionis fuerit, quacunque ſacri Romani Imperij & ditionis eius fines patent, quæcunque probatorum auctorum opera, quotquot vel hactenus nondum impreſſa, vel ab alijs quidẽ impreſſa, nouis autem deinceps ſcholijs, annotationibus aut commentarijs aucta & illuſtrata, Christophorus Plantinus ciuis & typographus Antuerpienſis primus typis procuderit, intra proximum ſexennium à prima cuiuſque operis aut voluminis editione, vllo pacto eiuſdem vel diuerſi characteris forma excudat, aut excuſa ab alijs, intra eiuſdẽ Maximiliani & Imperij fines vendenda importet, ſeu quouis modo diſtrahat manifeſtè vel occultè, ſub pœna decem Marcharum auri puri: quarum dimidia fiſco Imperiali fraudis vindici, reſidua verò pars prænominato Plantino cedat, præter librorum ad imitationem impreſſorum amiſſionem: quos idem Plantinus vbicunque locorum nactus fuerit, per ſe, vel ſuos, adiumento Magiſtratus loci, vel citra, propria auctoritate ſibi vindicare, inque ſuam poteſtatem redigere poterit. In cuius rei fidem ipſi Edicto manu ſubſcripſit, & ſigillum apponi iuſſit Cæſarea Maieſtas. Datum in ciuitate Viennæ Auſtriæ, die vigeſima prima menſis Februarij, anno Domini M. D. LXV.

Subſig.

Maximilianus,

Ad mandatum ſacræ
Cæſ. M. proprium

Haller.

PRIVILEGIVM GALLIARVM REGIS.

CAVTVM HENRICI III. *Galliarum Regis Priuilegio, ne quis in omni eius regno libros totos, aut in parte, quoſcunque Chriſtophorus Plantinus aut nouos excuderit, aut veteres, ſed correctos ſiue illuſtratos, aut adnotatos, eoſce iterum excudat, excudi faciat, aut excuſos vendat. idq; intra ſexennium à cuiuſque libri editione. Id autem hoc fine, vt ne idem Plantinus, laborum ſuorum, ſumptuumq; meritiſſimo fructu priuetur, cogaturq; tandem intermittere aut omittere laudabile ſuum munus, cum detrimento reipub. litterariæ, & doctorum. Qui contrà fecerit, ſciat paratam librorum confiſcationem, aliaſq; pœnas ſiue mulctas, quæ Regijs Edictis continentur. Cum lege tamen, ne ijdem libri quicquam contineant, quod vel Religioni Catholicæ Apoſtolicæ Romanæ, vel huius Regni Statui aduerſetur. Atque huius Edicti exemplar cùm fronti aut calci cuiuſque operis apponetur, nullus typographorum ſiue bibliopolarum vllam ignorantiæ cauſſam prætexat. Datum Fontibellaqua, quinta Augusti* M. D. LXXXII.

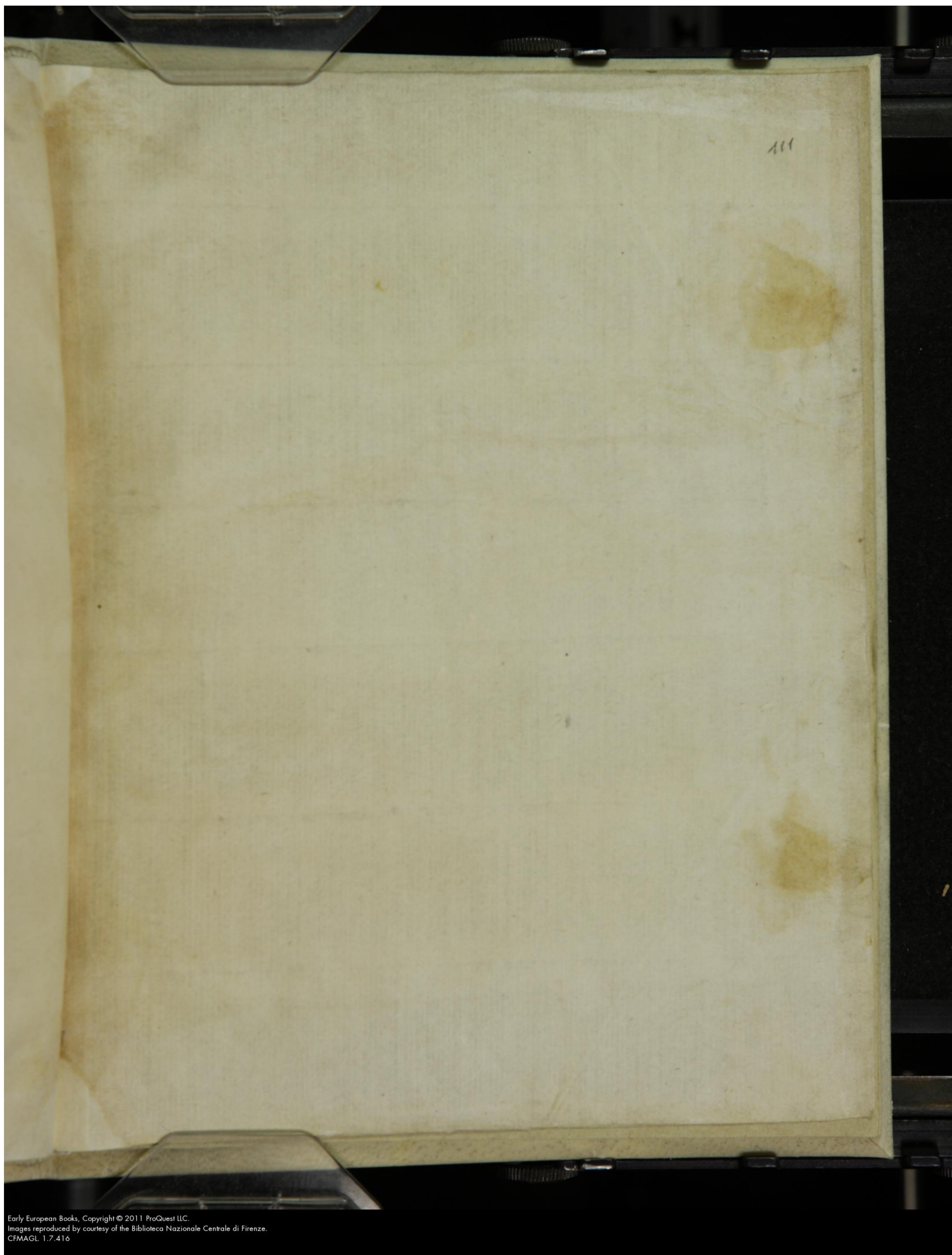
Signat.

Per Regem

De Neufuille.

108

110

111

MC